

— Азъ пъкъ съмъ раздавачъ на крушуми! — си помислилъ Каранджуловъ. И съ единъ изстрелъ повалилъ властника.

Десетки властници и управници паднаха убити въ нашата страна — и несъмнено многома измежду тѣхъ щѣха да опаятъ живота си — ако повсемитно си бѣха напоявали тая истина — че въ България политика значи прана риза на гърба и прѣсенъ хлѣбецъ на трапезата!

... По-малко сж известни резултатитѣ на противонаучното партизанство, сиречь сектанството.

То си дава изгледъ наученъ, лустросва се съ школко лустро, гизди се съ книжовни гиздилки — та изисква по-внимателно обсъждане.

Сектантътъ е игрословецъ. Той знае да си стѣкмява доктрина, която да се нагодява съ неговия фанатизмъ. Той теоретизира слѣпитѣ си инстинкти.

Ала нему винаги дохажда дохаки¹ сжцинската, позитивната, истинската наука, оная, която почива върху опити и наблюдения — сиречь върху законитѣ на живота.

Тая наука ни казва, че разумниятъ човѣкъ трѣба да избѣгва крайноститѣ, да страни отъ неотстъпчивото доктринерство, отъ едностранчивия догматизмъ, отъ идеологическото тѣсногърдство.

Философскитѣ абсолютизмъ въ политиката — бидейки изворъ на гонения и междусобици — е най-големата прѣчка на прогреса.

Науката ни казва, че въ политиката абсолютното е абсолютно относително.

Въ обществото срещама хора, които зовагъ себе си консерватори, — срещама и хора които зовагъ себе си революционери.

¹ Дохаки — тур. отъ хакъ, плата, заплата, що се слева; даде му да разбере; огнесе се съ него както следа.

Науката показва заблудението на онзи, който се дава за строгъ и непреклоненъ консерваторъ — като доказва, че прогресътъ състои въ постоянни трансформации и подобрения, въ непрекъснато вървене напредъ къмъ житейски хоризонти, които подновявани.

Науката показва тоже засилението на онзи, който се дава за всегдашенъ и неизмѣненъ революционеръ — сиречь за върлъ гонителъ на всичко старо — като доказва, че развоитъ на едно общество състои отъ редъ психически фази солидарни една съ друга, и че въ тоя развой днешния день бива ползотворенъ и живоносенъ само ако държи смѣтъ на да вчерашния день.

Вземемъ ли думата консерваторъ въ смисълъ на инстинктъ на общественя редъ, — вземемъ ли и думата революционеръ въ смисълъ на борецъ противъ властническа произволъ, — тогава науката ни казва, че мѣдритятъ деецъ трѣба да бжде въ едно и сжщо време консерваторъ и революционеръ. И действително, деецътъ може да бжде заставенъ, въ едно и сжщо време, да се бори противъ уличенъ авторитетъ, който дума: — „Долу всички закони!“ И противъ коронованъ самовластникъ, който дума: „Азъ стоя надъ всичкитѣ закони!“

Авторътъ на този етюдъ е отъ онѣзи хора, които думатъ:

— Споредъ срѣдата и принципитѣ! Споредъ дееспособността и правата!

Той е убеденъ, че правова страна е оная, гдето фактитъ сж на височината на правата — и че фактитъ сж на височината на правата тамъ, кждего основнитѣ политически наредби сж се развивали успорядно съ духовната култура.

Съ други думи, авторътъ е убеденъ че правова страна е оная гдето правата сж написани — не на бѣла хартия само — а още въ сърцата на хората.

Единъ благороденъ чуждоземецъ думаше еднѣжки — „Азъ съмъ републиканецъ когато се намирамъ въ Швейцария и Франца, сиречь когато се намирамъ между хора годни за най-широкъ и пълнетъ self-government! Но азъ съмъ монархистъ, азъ съмъ поклонникъ на желѣзния олигархически редъ, когато се намирамъ въ Египетъ, сиречь когато се намирамъ между народъ-дете, между онѣзи „феллахи“, които сж съвсемъ неспособни за всѣкакъвъ родъ самоупредба, самодисциплина, самообладание и самоуправление!“

Тѣзи думи сж преизпълнени съ здравъ смисълъ. Тѣ може да говори само единъ съвършенъ чловѣкъ коведецъ.

Уви, подобенъ здравъ смисълъ липсва у славянкитѣ — а най-много у българскитѣ водачи.

Онѣзи които насаждатъ — подъ името радикализъмъ — абсолютни философски твърдения въ политиката на славянитѣ, обичатъ да говорятъ, че всѣка добра политическа инициатива бива добра въ всички времена и въ всички срѣди.

Тѣ не чакатъ подобрене на живота отъ дългото и бавно назрѣване на духоветѣ. Тѣ искатъ веднаго възприемане на всички блага. Тѣ искатъ налагането на духовното назрѣване. Тѣ искатъ натрапането на културата.

Въ Петербургъ, въ Бѣлградъ, въ София, вие ще чуете такива размисления: — „Нѣма благоприятни или неблагоприятни времена и обстоятелства за едно добро политическо дѣло. Всички обстоятелства сж добри — за да се направи една стѣпка напредъ по пътя на прогреса. Действувай — и не обръщай внимание на времето.“

¹ Self-government — англ. самоуправление; въ смисълъ не административно-правенъ, а конституционно-правенъ — управляваниятъ народъ самъ твори нормитѣ на които се подчинява.

Да. Но и времето не зачита това, което се върши безъ него.

Руситѣ пожелаха да се оксидентализиратъ сиречь да си наложатъ западна цивилизация. Тѣ избравиха този върховенъ исторически законъ — че истинскиятъ животъ е духовниятъ животъ, вътрешниятъ животъ, че вънкашниятъ животъ не е освенъ редъ символи, които даватъ изразъ и видъ на вътрешния животъ, че следователно вънкашното прераждане бива плодъ на вътрешното прераждане.

Въ резултатъ — какво се получи? Русия се провали, сгина въ позорни посегателства и кръвинни.

Руснакътъ, който отдавна е отрицателъ татарския кръмъ, но който и досега е останалъ в татарченъ, разбра свободата, тѣй както болнодушниятъ Ницше разбираше могъществото; той си каза: статуята на могого величие ще се издигне върху една планина отъ развалини и лещове.

За сърбитѣ е излишно да се говори много. Тѣхната сияйна благополука е всжщностъ було, което прикрива черна злополука. Тая злополука може да бжде охарактеризирана съ следнитѣ осемъ думи:

Мегаломания осуетена чрезъ липсандрия¹. Липсандрия уязвена чрезъ мегаломания.

Но да оставиме славянството на страна; за него ние загатнахме само между скоби.

По ялово умствование, по запъртчено сектанство — българщината, или по-вѣрно българската радикализираща интелигенция държи първо мѣсто въ изпититѣ части на Европа.

Като говоримъ за радикали ние не посочваме на каква радикална партия — а означаваме онова политическо дѣло, което руситѣ зоватъ коренное превращение.

¹ липсандрия — отсжствие, недомѣкъ, липса на мъже, въ смисълъ на достойни граждани; отъ гр.

Нашитъ млади политикани жаднѣягъ за коренно превръщение — дори въ моменти когато проявата на това жаднѣяне взима изгледъ и смисълъ на общо-народно унижение и посрамване.

Нѣма съмнение, напримѣръ, че никаква политическа грѣшка не би била тѣй грозна и отвратителна — колкото борбата, която се води у насъ отъ името на конституционни нѣколко текстове — въ минути когато съседни държави, враждебно настроени къмъ нашата страна, търсятъ благовиденъ предлогъ, за да я нападнагъ!

Каквато важностъ и да представляватъ словопренията по конституционни въпроси — тѣ искатъ нормално време, време на зачитанъ и граенъ между-народенъ миръ. Конституционниятъ редъ, конституционнитъ гаранции не сж друго нѣщо освенъ мобилировката на онова общо обиталище, което се зове държава. Е добре, когато иноплемени зложелатели, когато върли българоненавистници хвърлятъ запалени главни върху покрива на живѣлището ни, съ цель да го опожарятъ, тогава ли е стодно време да размишляваме каква мобилировка трѣба да имаме?

Борбата на българскитъ партии за първенство и надмощие, борба прикрита задъ онова политическо буквоедство, което френцитъ зоватъ *dostigine de parti*, партийна доктрина — е борба позорна, понеже е била водена, и продължава да бжде водена въ времена когато люте чужденецъ е говорѣлъ, и продължава да говори: — „България има воля да живѣе, но нѣма право да се развива и да се усиля!“

— Предъ общата опасностъ да бждемъ заробени, всѣка междупартийна борба е борба народоубийствена! — думаше Гамбета въ френския парламентъ, преди петдесетъ години.

Но ние сме „ориенталци“, уви; и никакъвъ Гамбета не би могълъ да тури край на властолю-

бното и софистическитъ словозвѣргания на българскитъ партии.

Българскитъ политикани си въображаватъ че — отъ името на нѣкакви си текстове — тѣ имагъ право да не обръщатъ внимание на усилнитъ години, които България преживѣва, и да играятъ на заръч. единитъ на българската държава.

Гачели хората сж създадени за наредбитъ — а не наредбитъ за хората!

Нека цитираме пакъ Гамбета:

— *De la doctrine à la pratique il y a du chemin*, думаше той, — отъ доктрина до практика има голѣмо разстояние.

За нашитъ идеолози и кабинетни мечтатели такова разстояние не сжествува. За тѣхъ доктрината не е друго освенъ предверие на практиката.

Тукъ му е мѣстото да забележимъ, че между нашитъ идеолози има и такива, които сж стояли надалечъ отъ всѣка власть — та сж останали незаосенати отъ грозотитъ и грубоститъ съ които изобилва политиката у малокултурнитъ народи. Тѣзи хора обичатъ да думатъ:

— Ние сме неопетнени дейци! Ние сме неопетнена партия! Намъ принадлежи правото да даваме пактъ въ уреждането на общото дѣло, да даваме тонъ въ всѣко преустройство!

Тѣзи хора сж неопетнени — но не сж неопетними. Въ страна като България — кждего народътъ сто пхти е давалъ неоспорими доказателства — че не е способенъ, по единъ сигуренъ начинъ, да си избира безкрамоленъ и безметеженъ начинъ, да си избира разумни и свѣстни главатари и уредници — а напротивъ, повѣривалъ е своитъ жизнени интереси на най-злоумишленни бахотражи; въ страна, кждего тѣлитъ могатъ да издигнатъ своитъ минутни лобимци до най-високитъ стѣпала на държавната иерархическа стѣмба — но не сж кадърни да имъ дадатъ

дълговременна подкрепа; в страна кждето, по как-
заната причина, правителствата сж принудени да
търсятъ подкрепа въ всевъзможни сфери, нѣмачи
никакви връзки съ народното първенство и надмощие,
— банки, чужди държави, монарси, войска, полиция,
администрация, подкулени рицари на ножа, уредници
на съзаклятия и пронуциамента, развращавана въ клу-
боветъ университетска младежь, жълта преса, тър-
говци на перото и на мисълта, духовници-матра-
пази¹ на божие слово, и пр.; въ страна подобна
може да се рече, че нѣма неопетнени политикани, а
има политикани, които не сж имали случай да се
опетнятъ.

Говориме, разбира се, за онѣзи неопетнени
политикани, които ламтятъ за властнически постове.

Ако такива люде се лакомятъ за власть — тѣ
непременно ще се опетнятъ, понеже:

1. У народъ безкултуренъ или слабокултуренъ,
както рекохме, не е възможно да се поеме и да се
запазва властьта по единъ честенъ начинъ, а който
прави, още отъ първия моментъ на своето властув-
ване, компромисъ съ безчестието, той завинаги, той
безпомощно и безнадеждно ще затъне въ ямата на
златорството.

2. У народъ безкултуренъ или слабокултуренъ
властуването развращава властника. За да се опази
неосквернена отъ произволи и простѣлки — властьта
има потрѣба отъ контрола на общата съвѣсть.

Затворете въ една стая една млада хубавица, гола-
голеничка, и единъ бѣлобродъ философъ, познатъ
по мждростъта на своя мирогледъ и по светостъта
на своя разумъ. Ако хубавицата подкачи да съблаз-
нява философа — и ако последниятъ върва, че случ-
ката между него и съблазнителката ще остане
неизвестна — можемъ да считаме за твърде въз-

¹ матрапазъ, и — тур. преподавачъ, спекулантъ

можно и въроятно капитулирането на мждроумието
предъ изящнитъ форми на женската плътъ. Ако,
иновски, философътъ знае, че сцената между него и
хубавицата ще има стотина свидетели — които го
наблюдаватъ презъ стотина дупки пробити въ чети-
ригъ стени на стаята — можемъ да считаме за
въроятно и даже сигурно, че философшината ще
остане непоколебима и студена предъ провокациитъ
на женското любострастие.

Тѣй бива и въ политическиитъ сфери.

Ако властникътъ знае, че е повсеминутно кон-
тролиранъ отъ общественото мнение — той ще бжде
въддържанъ и умѣренъ въ дѣлата си и постѣжитъ
си. Ако той знае, че обществото е духовно слѣпо,
некадърно да упражнява никакъвъ политически над-
зоръ — той ще почне да своеволничичи, да вилиѣе и
да беззаконствува.

Неопетнениитъ политикани, за които загово-
рехме, би могли да дадатъ само една гаранция за
своята трайна неопетненостъ — сиречь за
своята неопетнимостъ: ако се отказватъ отъ
властьта, дори когато тя имъ се предлага — па
идагъ, между народа да организиратъ духовно-нрав-
ствено наставничество — и чрезъ него да създа-
датъ лека-полека публична съвѣсть.

А докато жадуватъ за власть мнимитъ неопет-
нени мязатъ на онѣзи моми — които се гордѣятъ
съ своето неопетнено моминство — но едновременно
идагъ да се разбере, че то е почнало да имъ догѣва!

Па най-сетне нека допуснемъ, че политиканитъ
претендиращи да бждатъ неопетнени, сж способни
да съхранятъ дълго време своята неопетненостъ.
Какво отъ това?

Има ли нѣща по-неопетнени отъ теле и овца?

Несъблазнимостъта и невинностьта гаранция ли
сж за талантъ и способностъ?

Не. Неопетнеността е драгоценно качество; но тя не е свидетелство за психическа зрълост!¹

Боклъ написа цѣлъ томъ разсѣждения, за да докаже, че въ политиката честнитѣ глупци сѣ толкова пагубни — колкото и нечистосвѣстнитѣ хора!

Въ всѣки случай не сѣ политиканстващитѣ словоборци и партизанстващитѣ теоретици, които трѣба да издаватъ удостоверения за честностъ или присѣди за безчестие.

Въ партизанскитѣ борби рѣзкото охарактеризиране на дѣлата и оказествяване на хората биватъ винаги невѣрни и несправедливи; истината обиктава въ извънпартизански сфери.

Крайнитѣ консерватори, напримѣръ, иматъ обичай да възлагатъ отговорността за всѣка публична катастрофа върху уличнитѣ демагози.

Крайнитѣ демократи, напротивъ, обвиняватъ придворнитѣ куртизани.

А безпристрастната история — като констатирва едновременното подвизаване на демагози и куртизани, подвизаване идентично и еднакво вредоносно, дума:

— Между демагози и куртизани нѣма разлика; демагозитѣ сѣ улични куртизани, — а куртизанитѣ сѣ придворни демагози!

Настоящата студия е писана — за да се изразиме съ думитѣ на Авг. Конгъ — à la lumière des grands principes sociologiques¹, — ние дъриме причината на събитията и смисъла на фактитѣ — намираме ги съ помощта на казанитѣ принципи, излагаме ги. Единъ примѣръ. Ние ще речеме: провалата на България доказва бездарността и некадърността на българскитѣ държавници. Това е question de fait². Кой е принципътъ, който го подкрепя?

¹ Въ свѣтлината на великитѣ социологични принципи (фр.).
² Въпросъ на фактъ (фр.).

Уто го: à l'origine de toute catastrophe, il y a une faute ou une erreur.¹

Нашата задача, нашата целъ е тая: отъ частнитѣ факти и явления — да възлѣземъ до общитѣ закони на човѣчеството.

Основната идея, която прокарваме въ настоящата книга е че всѣка форма на управление не е изгодна за всѣко общество, че политическиятъ режимъ трѣба да хармонира съ културата — висока, низка или никаква — на тѣлитѣ, че пълна еманципация при липса на възпитание е научна ересь, че свободнитѣ народби биватъ трайни само когато се развиватъ успоредно съ публичния духъ.

Тая доктрина е доктрината на западно европейскитѣ историци — Гизо, Шагобрианъ, Авг. Тиери, Мише, Тиеръ, Мишле, Токвилъ, Кинс, Дюрюи, Ренавъ, Гегъ, Барангъ, Ф. де Куланжъ.

Ето — въ тѣхния оригиналенъ текстъ — принципитѣ върху които почива философията на историята, у казанитѣ великани на мисълта:

1.

La liberté politique nait de la liberté morale.

Политическата свобода изхожда отъ моралната свобода.

2.

La question sociale est une question morale.

Социалниятъ въпросъ е мораленъ въпросъ.

3.

Avant de changer la loi, il faut changer les hommes.

Преди да промѣниме закона трѣба да промѣниме хората.

¹ Въ зародиша на всѣка катастрофа има нѣкаква грѣшка или нѣкакво заблуждение (фр.).

4.

Les lois n'ont quelque chance de durer que lorsqu'elles sont conformes aux mœurs.

Законитѣ бивагѣ дълготрайни само когато сж съобразни съ нравитѣ.

5.

On ne constitue dans les lois que ce qui est déjà institué dans les âmes.

La loi écrite suppose la loi non écrite.

Учреденото чрезъ закони трѣба да отражава уставеното въ душигѣ.

Задъ писания законъ трѣба да стои неговия източникъ, написания законъ.

6.

Les mœurs s'élaborent et ne se dégradent pas.

Нравитѣ се пораждатъ и развиватъ — но не се налагатъ чрезъ решения и постановления.

7.

Toute réforme doit commencer par les consciences.

Всѣко преобразование трѣба да почва отъ съвѣститѣ.

8.

On ne détruit que ce qu'on remplace.

Случливо премахваме само това, което можемъ успѣшно да замѣнимъ.

9.

Tant vaut l'homme, tant vaut la fonction.

Колкото струватъ хората — толкова струватъ и възложенитѣ тѣмъ функции.

10.

La liberté ne se prend pas, elle s'apprend.

Свободата не се взима — а се изучава.

90

11.

Seul l'établissement progressif de la liberté peut rendre durable.

Само постепенното установление на свободата може да и направи дълготрайна.

12.

A l'origine de toute catastrophe il y a une faute ou une erreur.

Въ зародиша на всѣко бедствие намираме една грѣшка или едно заблуждение.

13.

On ne transforme que ce qu'on pénètre.

Само ако проникнемъ въ сърцето на нѣщата, можемъ да ги пресъздадемъ.

14.

L'émancipation sans l'éducation est une hérésie scientifique.

Еманципация безъ превъзпитание е научна ересь.

15.

Tels électeurs, tels élus.

Каквито сж избирателитѣ, такива сж и избранитѣ.

16.

Le droit sans la force est une abstraction.

Право безъ сила е проста абстракция.

17.

La grande erreur des idéologues consiste à croire que la sagesse peut venir de la liberté. Non, c'est la liberté qui est le fruit de la sagesse.

Идеолозитѣ се заблуждаватъ като мислятъ, че свободата може да поражда мъдростъ. Съвсемъ наопаки, мъдростта поражда свобода.

91

18.

Il faut mettre ensemble le droit et la force.
Тръба да съгласуваме силата съ правото.

19.

Toujours et partout la violence réemprunte engendre une contre-violence.

Грубото насилие поражда винаги и всъжде насилствено прогиводействие.

20.

Il est facile de créer une république; il est très difficile de créer des républicains.

Да учредиме република е лесно; но много мъчно можемъ да приготвимъ републиканци.

21.

La politique est la science de l'équilibre.
Политиката е наука на равновесието.

22.

La modération est la raison politique.
Политическата мъдростъ стои въ умъреностъта.

Това не сж априорни твърдения, това не е изразъ на философска абсолютностъ; това е учение основано върху опитностъта; това сж генерални идеи, които добиваме когато изучаваме живота; това сж позитивнитъ уроци на историята, законитъ на прогреса.

Съ стотини и хиляди примъри историческитъ, на които цитирахме по-горе имената, показватъ необходимостъта на тъзи уроци и закони.

Не по-малко подкрепление получаватъ тъзи уроци и тъзи закони отъ изучаването на най-новата българска история.

92

Новата българска история не е друго нѣщо освенъ родъ тегла, пагила и мъчила — произходящи отъ духовна слѣпотия.

Ние показваме и доказваме това.

Освѣтлявайки дѣлата съ свѣтлото на общитъ нени — ние показваме какъ живѣятъ, какъ вирѣятъ и се усилятъ, какъ западатъ и се провалатъ народъ и държавитъ.

Ние сме убедени, че като поднасяме това си съчинение на нашитъ сънародници — изпълняваме единъ многокъ патриотически дългъ.

Разбира се, ние не си правимъ никаква илюзия за мина по който ще бжде посрещната настоящата мина въ сферитъ кждето се подвизаватъ българскитъ политически борци.

Ние ще бждемъ люто нападнати, обсиани съ грозни хули.

И това ще бжде въ реда на нѣщата.

България е класическата страна на заблуждението. Действителностъта не съществува за младия политиканъ — когато тя прѣчи на неговитъ химери.

Той е навикналъ да прецежда истината, да пресна сжщината, — и да отхвърля това що му противоречи.

Ние ще го видиме да вдига рамене предъ едно сжждение за основателностъта на което даватъ най-малки доказателства; това вдигане на рамена значи, че той иска отъ логиката да бжде таквазъ, каквато нему би се харесала — а не таквазъ, каквато тя може да бжде!

При наблюденията, които сме правѣли въ продължение на дълги години — между българската интеллигенция, ние сме винаги бивали поразени отъ следното обстоятелство, представляващо преголѣмъ интересъ, отъ точка гледна психологическа:

Младиятъ български общественикъ или книжовникъ, не изучава фактитъ на живота, и не ги съпо-

93

ставя съ законитѣ на историята — та по тоя модус да си състави политическо мнение и убеждения. Той не казва: безстрастно ще диря истината, па кой кого грозна и горчива да бжде тя, ще я възприема. — Съвсемъ наопаки, той си избира априорно една възможна и приятна доктрина, която ласкае неговитѣ инстинкти и влѣчения, — и после дири доводи или хитроумства съ който да може да подкрепи тая доктрина!

Въ опомването, което ние предлагаме на младия общественикъ — той не ще вижда опомване — разочарование. Това ще бжде даже, за него, нѣщо по-лошо отъ разочарование, това ще бжде безочерование, сиречь отказване отъ всѣкаквъ миражъ, провалъ на всѣкаква душевна омая.

Това — той не прощава, нѣма да прости; духовно и вещественно — той живѣе отъ българскитѣ политически институции: тѣ сж неговъ идеалъ — и едновременно неговъ поминъкъ, пища на децата му. Когато прочее ние казваме, че между институциитѣ на българитѣ и тѣхното духосложение нѣма никаква хармония — той заключава, че ние предлагаме, нему лично, да се откаже отъ своето поприще и подвизаване.

И въ своето прогнѣвение той несъмнено ще назове нашето дѣло мракобѣсие.

Отъ подобни нападки ние нѣма да се бранимъ, Никой просвѣтенъ човѣкъ, никой човѣкъ на науката не бива мракобѣсникъ.

Мракобѣсието е величание на неподвижността и неизмѣнността, — а науката доказва, наопаки, че животътъ — нормалниятъ, разумниятъ, логичниятъ животъ — е постоянно вървене напредъ.

Обаче, всѣко вървене напредъ трѣба, споредъ науката, да символизира унапредването на духа. Иначе казано, външното процѣпяване трѣба да из-

когда отъ вътрешното обработване, външното възснание трѣба да произлиза отъ вътрешната свѣтлостъ.

Ако това учение е мракобѣсие, авторътъ на тая книга е мракобѣсникъ!

I.

Въ настоящия книжовенъ трудъ ще бждатъ изложени сжждения отъ научно-политически характеръ, сиречь сжждения, които нѣматъ нищо общо съ никакво тѣсно партийно учение, съ никакви едностранни социални догми.

Философията на историята, социологията и психологията на тълпитѣ еднородно твърдятъ, че прогресътъ въ духоветѣ трѣба да предшествува прогреса въ уредбитѣ, сиречь, че преобразованята въ външния животъ трѣба да бждатъ плодъ на преобразованята въ вътрешния животъ.

Това имаме да докажемъ ние.

Творецътъ на социологията, Авг. Контъ, излага основното начало на тая наука въ следнитѣ седемъ думи: *toute réformе doit commencer par les consciences*, — всѣка реформа трѣба да почнува отъ свѣтлоститѣ.

Идентично твърдение намираме и у други велики на френската мисълъ, Тенъ: *l'émancipation sans l'éducation est une hétérisie scientifique* — еманципация безъ възпитание е научна ересь.

Подобно учение минава за назадничавостъ и мракобѣсие въ България — страна кждето истината не бива зачитана ако не е приятна — и кждето отъ социалнитѣ науки не се иска да показватъ и да доказватъ нѣщо, а да развѣватъ обична или модна нѣкаква пандера!

! Пандера — тур. знаме.

Нека побързаме да заявиме, че читателитѣ ни нѣма да намѣрятъ ни сѣнка отъ назадничавостъ въ тѣзи страници.

Нѣма съмнение, че истинитѣ които формулираме сж истини люти — можемъ дори да ги назовеме безжалостни.

Но това сж научни истини.

Научнитѣ истини не зачитатъ никакви партийни интереси.

Научнитѣ истини не биватъ такива каквито намъ се искатъ да бждатъ, — а такива каквито могатъ да бждатъ.

Науката осжда всѣкаква крайна систематизация — която не може да роди освенъ сектанство.

Науката не признава никакви олигархически или полиархически партийни организации — понеже тѣ водятъ къмъ идеенъ абсолютизмъ.

Едно време забѣгнахитѣ въ Букурещъ български дейци бѣха формулирали така своя ламтежъ за волюности:

Свобода или смъртъ!

Изминаха се петдесетъ години — и днесъ тая формула се измѣни така, въ устата на охкащитѣ подъ гнета на лѣжесвободата български граждани:

Слободия, по-зла отъ неволюия!

Защо това?

Ето питане, което ще намѣри отговора си въ тѣзи страници.

Ние ще покажемъ, че всѣка ненавременна свобода е лѣжесвобода, и че всѣка лѣжесвобода е прѣчка за развоя на истинската свобода. И едновременно като покажемъ това, ще стане очевидно, че нѣма по-свободолюбивъ човѣкъ отъ оня, който се опълчава противъ прослободливостта отъ името на сжщинската и истинна свобода.

Разбира се, каквито мощни и да бждатъ нашитѣ доводи ние не хранимъ надежда, че ще можемъ да

убедимъ елевтероманитѣ и да ги ориентираме въ пътя на свѣтлата и живоносна действителностъ.

Психиката на тѣсногърдитѣ сектанги е такава — че тѣ не търсятъ, въ областта на знанието, една истинска доктрина, а търсятъ начинъ да оправдаятъ и подкрепятъ доктрината, която априорно сж избрали, и която възмечаватъ да наложатъ на своитѣ съграждани.

Преди две-три десетки години единъ народенъ представителъ, протопитъ на партизански ратникъ, думалъ:

— Слушалъ съмъ много пжти речи, произнесени отъ хора мждри и опитни, които сж ме карали да промѣнямъ мнението си, заставяли сж ме да мисля диаметрално противното на туй що съмъ мислѣлъ по-рано; но ни една отъ тѣзи речи не е смогвала да промѣни гласуването ми въ Камарата!

Това напомня думитѣ отпавени къмъ Платона отъ единъ старовѣковенъ грѣцки софистъ:

— Нѣма да ме убедишъ ако и да ме убедишъ!

Некапомниме тука една крайно характерна случка изъ нашето минало — и изъ нашата лична опитностъ.

То бѣше презъ година 1901. По пълномощие отъ няколко обществени дейци ние стояхме — въ него време — начело на една народна работа, и се опитвахме да дадеме на умоветѣ и на събитията такава направление, което да хармонира напълно съ нашитѣ лични възгледи. Единъ отъ нашитѣ другари — неопъласенъ съ насъ — прѣчеше на нашитѣ доможания. Поканихме го единъ день въ дома си, въведохме го въ единъ салонъ, заключихме вратата, турихме ключа въ джоба си, и му казахме:

— Ето ни сами, двама другари и съратници. Ние сме на два ума, на две разни убеждения, и поради това ние прѣчите менъ, и азъ прѣча вамъ. Изслушайте какво ще ви кажа; азъ ще се опитамъ да ви

убеда, да направя отъ васъ мой съмишленикъ; ако не сполуча, ще се раздѣлимъ за винаги. Отъ тоя салонъ като излѣземъ — ще бждемъ: или чужди единъ за друго, или една душа въ две тѣла!

И подкачихме тогава да убеждаваме другаря си. Катехизирахме го цѣли два часа — като му давахме съ купъ аргументи и исторически примѣри — да разбере истинността на следното:

— Че революционерството не е занаятъ редовенъ и непрекъсванъ, не е професия неотложна и неоткънима; че има за революционерството добри години, благоприятни обстоятелства, има и лоши години, неблагоприятни обстоятелства, че трѣба да знаемъ да се съгласуваме съ потребитѣ на времето, и да не забравяме уроцитѣ на миналото; че когато, вдавайки се въ политически вълнения, едно племе бедствува да се види изтребено, главната грижа на неговитѣ предводители трѣба да бжде да избѣгатъ на всѣка цена подобна катастрофа, дори ако стане нужда — за тая целъ — да се отложи политическото еманципиране на тѣлитѣ за дълги десетилѣтия; че политическата мъдростъ иска щото по-слабиятъ да бжде по-хитроуменъ — и че само по такъвъ начинъ се уравновесяватъ противни човѣшки сили и елементи, (quand on n'est pas le plus fort, il faut être le plus fin¹; Henri Martin); че слабиятъ не трѣба да посѣга на врага си, освенъ когато е приготвилъ работитѣ така, щото да бжде почти увѣренъ, че съ пръвъ замахъ ще му нанесе смъртоносенъ ударъ; че ако не действува така, слабиятъ не ще направи друго освенъ да раздразни люто своя противникъ — и да му даде поводъ и причина, за грозно отмъщение, (Il ne faut toucher a son ennemi, que pour lui abattre la tête²; Louis Blanc.)

¹ Щомъ като не сме най-силни, трѣба да станемъ най-хитри (фр.)

² Не досегай врага другоиче, освенъ за да му строчишъ главата.

Нашиятъ другарь ни изслуша внимателно, — и нолото турихме край на нашитѣ увещания и поуки, той ни даде следния отговоръ:

— Вашитѣ доводи не трѣпятъ оспорване. И отъ историческо, и отъ политическо, и отъ социално гледище, вие имате право. Имате право и отъ точка гледна на държавническата ловкостъ и умѣлость. Нашата логика е жезъзна логика, гранитна логика. Но азъ не мога да се съглася съ васъ. Станалото — станало; нѣма връщане назадъ. Азъ ще вървя, докрай, до самопожертвование и провала, сѣ по единъ пактъ, по пактя въ който съмъ вървѣлъ до денъ днешенъ!

Ние се раздѣлихме за винаги отъ другаря си.

Въ тоя случай ние видѣхме каква бездѣнна яма е българската упоритостъ.

Нѣма съмнение, че и днесъ ние не ще убедиме никого.

Намъ ще кажатъ и днесъ:

— Имате право, но не ви щемъ правото!

Трѣба ли мислителтъ-писателъ да строчи перото си, когато е осъденъ да се подвизава въ подобна сръда?

Не!

Истината е безсмъртна.

И като безсмъртна — истината може да чака.

Рано или късно — тя се налага, и не може да не се наложи, понеже тя е законъ на живота, и законъ на историята, — и понеже всичко, което вирѣе и иска да вирѣе, въ нея и чрезъ нея вирѣе.

Истината се налага. Но тя се налага по два начина, или повѣрно, на два вида хора: — или на хора разбрани, на хора разумни, и тогава нейното явление не причинява никакви сътресения, никакви капализми; или на хора неразумни, на хора неразумни, и тогава нейното явление се уподобява на опустошителенъ грѣмотсвиченъ ударъ.

Въ България мжката, неволята, теглото сж ви-
наги били единичният модусъ по които истината е
смогвала да прояви своето велемощие и своето
господство.

Такава е сждбата на духовно безокитъ народи.

* * *

Често се слушатъ такива позиви къмъ законода-
телите:

— Дайте ни добри закони, та да зацари редъ въ
страната, и да заживѣйме нормаленъ животъ!

Науката счита подобни пожелания за безумни и
вредоносни — не защото тя не вѣрва въ добъръ
законъ — а защото добъръ законъ трѣба да дохожда
като последица на развой, а никакъ не като пред-
шество на развой.

Иначе казано, споредъ науката промѣнение на
законитъ не докарва обнова на духоветъ, а наопаки,
обнова на духоветъ докарва промѣнение на законитъ.

Едва ли има по-груба научна ересь отъ твърде-
нието че, благодарение на единъ законъ, човѣшкото
сщество ще престане да бжде такова каквото е
— за да стане такова каквото сме възмечтали да
го направимъ.

— Лесно е, казва Ногасе Мапп, да създадеме
нова форма на управление, чрезъ сзаклятие и пре-
вратъ; това може да бжде работа за единъ-два
часа; но за да всадиме тая нова форма на управле-
ние въ духоветъ — потребенъ е дълговѣковенъ трудъ.
И ако опититъ за насаждане на републиканска уред-
ба претърпяватъ тѣй често нелука — това е за-
щото начинателитъ на подобно дѣло забравятъ,
че ако републиката може да бжде импровизирана —
републиканскиятъ психизмъ по никакъвъ начинъ не
може да бжде импровизиранъ.

Тази доктрина е сзвършено правдива. Всѣкой
плътъ когато историята ни говори за нѣкакъвъ не-

дълготраенъ общественъ редъ, тя ни дава да раз-
береме, че тая недълготрайностъ е произликала отъ
лишката на хармония между духоветъ и дѣржавното
устройство.

Мнозина законодатели думатъ:

— Чрезъ закони ние ще уредиме само външниятъ
отношения между хората, — сиречь само външния
животъ на хората... А това е доста... Истинскиятъ
редъ е вещественниятъ редъ... Нѣма нужда да за-
слагаме вжтрешния животъ на гражданитъ!

Съ други думи, споредъ тѣзи законодатели ве-
щественниятъ редъ може да замѣсти нравствения
редъ.

Това не е вѣрно.

Вещественниятъ редъ — за да бжде дълготраенъ
— трѣба да почива върху нравствения редъ.

Въ културна страна законътъ е синтезъ на ра-
зумни воли и на просвѣтени съвѣсти. Културна страна
е оная гдето законътъ се подобрява чрезъ унапред-
ването на хората.

Общественитъ закони биватъ отсвѣтъ отъ зако-
нитъ на живота; каквото ни учи опитността за
условията на щастливъ развой у човѣшкото сщеще-
ство — ние го поставяме въ общитъ си уреждания.

И най-важната поука, която ни дава историята
на миналото е, че новъ редъ и подновенъ духъ сж
работи нераздѣлни, че тѣ сж едно и сжщо нѣщо —
че въобще човѣшкитъ действия не могатъ да бждатъ
друго нѣщо освенъ конкретизирано духосложение.

Иначе казано, истинскиятъ общественъ прогресъ
е въпросъ за превъзпитание; пжтътъ на прогреса е
плътъ, който отива отъ новъ човѣшки типъ къмъ
новъ типъ на общество, отъ пресъздаване вжтрешно
къмъ пресъздаване външно.

Тази истина е формулирана у много историци и
по следния начинъ:

Прогресътъ не е друго освенъ поука отъ живота добивана постепенно — и постепенно превръщана въ реформи.

Тъсногърди нѣкои сектанти думатъ :

— Идеята е всичко, човѣкъ е нищо !
Това е игра съ думи.

Всѣщностъ идеята нѣма никакво влияние върху поведението на човѣка, когато тя обитава само въ интелекта, когато съставлява една мобилировка на паметьта, една гиздилка на ума. Тя може да бжде добра идея, тя си остава суха, безплодна идея.

За да упражни влияние, за да тласне кѣмъ подвигъ, идеята трѣба да се превърне въ благородно чувство, въ доблестно влѣчение, въ свещенна страсть, — да премине отъ интелекта въ сърцето...

Fouillee нарича подобна идея *idée-force*, идея-сила, сиречь идея, която е получила могъщата подкрепа на чувството, и по тоя начинъ е станала дееспособна. Като говори за свободата, руснактъ Соловьевъ изказва едно твърде вѣрно сжждение :

— Друго нѣщо е свобода, дума той, и друго нѣщо е идея за свобода.

Исто така говорятъ всички западно-европейски историци, Барантъ, Тиеръ, Минье, Тиери, Тенъ, Ренанъ и прочее.

Споредъ тѣхъ действително свободенъ човѣкъ не е онзи, който управлява себе си както му скимне — а онзи, който управлява себе си както се изисква отъ съвѣстѣта и здравия разумъ.

Споредъ тѣхъ нѣма по-голямъ робъ отъ човѣкъ самозаробенъ, сиречь отъ човѣкъ, който слугува на своитѣ слѣпи страсти, и всѣка общественна еманципация е безмисленна — ако не върви успоредно съ еманципация отъ гнета на пороцитѣ.

Работелни инстинкти, рабски нрави, можемъ да срещнемъ у хора, които минаватъ за свободни, които се показватъ, че живуватъ волно, които обладаватъ

широка ученость и начтеность, които иматъ най-бистро понятие за благата на свободата, които даже би могли да държатъ лекции върху сжщността на свободнитѣ институции!

Историята ни говори за старитѣ византийци, чей у тѣхъ низостѣта е била едно изкуство, пълзеного една наука, — и чей при най-изгнченъ художественъ вкусъ, при най-развито чувство на хубавото, деликатното и възвишеного, при най-ясно и мощно схващане на истинното, съ една речъ при най-свѣтла и плодотворна култура — тѣ сж се отличавали съ най-мерзки рабски наклонности и обичай — обладавали сж това, което единъ тѣхенъ историографъ нарича слугарска душа, рагайска търса.¹

А у насъ — въ съвременна България!

Какъ силно бие въ очи фактътъ, чей освобождение дарено отъ руситѣ — не бѣше освобождение на душата — а бѣше освобождение чисто физическо!

Какъ силно боде въ очи фактътъ, чей премахването на османския хомогъ не бѣ друго нѣщо освенъ институиране на междубългарско владичество, на патискъ отъ българии врѣхъ българии.

Колко пжти сме наблюдавали, отъ четиридесетъ и шестъ години насамъ, културни българии, — икономисти, финансистии, математигии, книжовниции, публицисти, учители, адвокати, духовниции, армейци, — сѣ отборъ хора, но хора лишени отъ всѣко човѣшко достоинство и достолепие, отъ всѣко самоуважение и самопочитание, — хора въ лицата на които се чейте това неизмѣнно житейско правило — чей само който пѣлзи не пада!

Тѣзи хора считатъ себе си честити, чей не живѣятъ въ оная мрачна епоха — когато тѣхнитѣ бащи носѣли червенъ фесъ. Да, тѣ не носятъ на главитѣ

¹) търса — сжшо и търса: нравъ, навикъ, естество, постжлъ, характеръ.

си червенъ фесъ — като своитѣ бащи: но тѣ го носятъ на сърцата си!

— Благословена да бжде юнашката ржка, която ни освободи отъ османския гнетъ, — думатъ тѣ.

Да, несъмнено. Но где е юнашката ржка, която ще виосвободи отъ вашитѣ робски неджтавости?

Публичниятъ животъ на българитѣ почива — отъ четиредесетъ и шестъ години насамъ — на едно недоразумение, на едно идейно заплитане, на едно недомислие, което — се зове политическа свобода.

Политическата свобода, дума Elme Caro, е рожба на моралната свобода — (E. Caro. L'idée de Dieu et ses critiques.)

Сжщото твърдение намираме и у E. Renan: свободенъ животъ има само тамъ гдето има непоковарени съвѣсти. (Erm. Renan. L'avenir de la science.)

Иначе казано, човѣкъ затъналъ въ пороци немоще да бжде свободенъ човѣкъ.

За да може да живѣе човѣкъ свободно трѣба да обезпечни своята психика — да прогони отъ своя вжтрешенъ животъ всѣко влѣчение къмъ свѣтски тържества и плътски наслади.

Първиятъ стадий, на всѣко оплъчване къмъ свобода — е освобождаване самъ отъ себе си, победа надъ себе си, тържество надъ себе си, самозавладяване.

Покварениятъ човѣкъ се опитва понѣкога да играе роля на свободенъ човѣкъ — но напраздно!

Той вреди на себе си — понеже порокътъ е сила разрушителна, понеже лошаата страсть, отива противъ законитѣ на живота.

Той вреди и на хората, понеже — робувайки на зли инстинкти — той насажда и наоколо си принципни на робуване. Човѣкъ не може да даде на ближнитѣ си освенъ това що притежава, — та покварениятъ не може да разнася и раздава освенъ поквара.

За да охарактеризирагъ публичния животъ на нашитѣ българи — нашитѣ дейци сж навикнали да думатъ, безразлично, ту освободението на България, ту свободата на България.

Свобода е друго — и друго е освобождение.

Свободата, както рекохъ, е явление изъ вжтрешни животъ. Истинската свобода почнува непременно съ морално възраждане.

Освобождението е явление изъ външния животъ. То е нѣщо вещественно.

Свободата се добива чрезъ вѣковни усилия за превъзпитание.

Освобождението може да бжде плодъ на едно шестливо военно действие — и да дойде въ единъ денъ.

Българинътъ не е свободенъ: българинътъ е само освободенъ. Жално е, че тази истина не е смогнала още да си пробие пжтъ въ България.

Българскитѣ млади политикани вѣрватъ въ всемогжественото на революционерството.

Да, революция у безкултуренъ народъ — (разбира се, ние се изразяваме неправилно когато говоримъ за революция у безкултуренъ народъ, такъвъ народъ е способенъ да прави само сокашки безцилни и метежи) — да, революция може да донесе освобождение, сиречь материална волностъ.

Но революция не ражда свобода, сиречь духовна волностъ.

Когато е въпросъ не само за физическа еманципация, но и за еманципация на духа — не трѣба да се забравя никога урокътъ, що ни дава историята на всички европейски народи:

Че най-мждриятъ и най-законниятъ революционеръ е Времето.

Единъ отъ нашитѣ дейци, Г. Драгиевъ, говори често за народовластие — сиречь за купъ народни свободности и волности, които ще позволятъ на

българитѣ да се разполагатъ безпрепятствено съ своитѣ общи работи, ще имъ позволятъ да станатъ господари на своитѣ сѣдбини.

Но като проповѣдва народовластие, Г. Драгиевъ обича едновременно да признава и прогласява тая тѣжна действителностъ, че едва ли има по свѣта по-тѣпла, по-ограничена, по-просташка тѣпла отъ българскитѣ граждани.

Какъ може да се повѣри неограниченъ суверенитетъ на нищия духомъ?

Какъ може да се очаква разумна дейностъ тамъ, гдето липсва всѣка съзнателностъ?

Господинъ Драгиевъ не отговаря на тѣзи въпроси.

Той не си дава отчетъ, че внезапна и пълна еманципация — безъ духовно превъзпитание и безъ гражданска възмъжалостъ — е научна нелепица.

Като иска да прави отъ балканско „простачество“ английски *Self-government* той си въображава, може би, че по тоя *modus procedendi* българинътъ ще се вмъдри и вразуми.

Драгиевъ мяза на баща, който би раздалъ на дечицата си въ подаръкъ тѣпанчета — и би имъ казалъ:

— Деца, ето ви хубави тѣпани, — но не искаамъ да чувамъ шумъ и глъчъ!

Уви, насаждането на народовластие въ България е като превръщането на българската държава въ правова държава. Правова държава има тамъ, кждето правото е написано въ сърцата, а не тамъ, кждето правото е написано на бѣла хартия. Исто тѣй народовластието е възможно тамъ кждето, чрезъ законодателнитѣ избори, народътъ проявява желание да ржководи и наставлява своитѣ уредници и управници, — а не чака или не склонява да бжде ржководенъ и наставляванъ отъ тѣхъ...

II.

Сжитѣ сектанти, които думатъ, че идеята е всичко, а човѣкъ е нищо — твърдятъ, че институциитѣ сж всичко, а човѣкъ е нищо.

Тѣ сж, по своему, логични; щомъ идеята е всичко, институциитѣ тоже сж всичко — понеже една институция не е освенъ една конкретизирана идея.

Всжщностъ, твърдението, че институциитѣ сж всичко, а човѣкъ е нищо — отвежда до това заключение, че институциитѣ не сж създадени за човѣка, а наопаки човѣкъ е създаденъ за институциитѣ.

Знаменосителитѣ на подобна доктрина сж хора идеолози, хора крайни систематизи, хора които се прихвързватъ къмъ известенъ редъ независимо отъ истината практична приложимостъ и осжществимостъ, хора които забравятъ, че най-свѣтлата идея си остава една суха абстракция ако сж пресѣчени всѣкакви връзки между нея и общественото духовно състояние.

И понеже въ областта на идеологическитѣ мъдрувания нѣма предѣли и граници — срещу твърдението, че институциитѣ сж всичко, а човѣкъ е нищо, слушахме наредменитѣ и следната апофтегма¹:

— Човѣкъ е всичко, институциитѣ сж нищо!

Подобно твърдение ще ни отведе до крайното изключение, че добротата или недобротата на институциитѣ сж нѣщо незначително — и следователно, че човѣцитѣ би могли да живѣятъ безъ всѣкакви институции.

До известна степенъ е вѣрно, че всѣкакъвъ редъ е добъръ за добритѣ хора, и че всѣкакъвъ редъ е лошъ за лошитѣ хора. Високитѣ добродетели, които българската челядь обладаваше въ времето на

¹ Апофтегма — гр. отъ *ἀπό* възъ и *φθέγγομαι* издавамъ гласъ, гоноря; кратко остроумно съждение; сентенция, пословица

османското владичество — и нейната грозна морална слупутоостъ въ сегашно време, следъ провалата на иновѣрния властитель — показватъ, че режимътъ не поправя хората, а наопаки хората поправятъ режима — или, по-вѣрно, че режимътъ не преиначава хората, а хората преиначаватъ режима.

Но това сж относителни истини.

Ако искаме изразъ на историческа действителностъ, ако искаме формула научна, нетърпяща оспорване, ако искаме истина хиляди пжти получила потвърждение въ политическата и социална еволюция на народитѣ — ето тоя изразъ, тая формула и тая истина:

— Важното за едни институции не е да предствавяватъ тѣ една цѣлостъ отъ разумни разпореддания и постановления; важното за тѣхъ е да хармониратъ напълно съ обществената психика; важно-то за тѣхъ е да отражаватъ обичайтѣ, традициитѣ, вѣрванята, идеитѣ, устремитѣ, расовитѣ основности на народа за който сж установени.

— Изработихме за българитѣ белгийски институции! — думаха преди четридесетъ и шесть години авторитѣ на Търновската конституция.

Търновскитѣ законодатели не бѣха въ състояние да разбератъ, че за белгийски институции сж потребни хора съ белгийска душа.

Тѣ си въображаваха, че щомъ единъ законъ бимъ наложенъ на едно общество — той почва да дава плодoветѣ, които се очакватъ отъ него.

Тѣ не схващаха тая действителностъ, че законодателтъ може да принуди тълпитѣ да възприематъ една нова наредба — но не може да ги принуди да разбератъ да всадятъ въ духа си, тая наредба.

А какъвъ смислъ иматъ наредби безпочвени — наредби, които не сж насадени въ нравитѣ?

Човѣцитѣ не се привързватъ къмъ нѣщо, косто е за тѣхъ тъмна гапанка.

Разбирането на една наредба — то е отгатаване на нейния интименъ смислъ: това отгатване е условие sine qua non¹ за доброто и трайно устройство на обществото.

Институциитѣ иматъ душа. Народната маса има душа. Между тѣзи две души е нужна неразривна връзка: тогава само тѣхното единение бива дълго-вѣковно и живоносно.

Философията на историята и социологията ни казватъ — за всѣкава основна уредба — че тя трябва да бжде по-напредъ институирана и после конституирана, институирана първо въ душитѣ и после конституирана отъ законодателя. La loi écrite suppose la loi non écrite² (Renan.)

Когато основната уредба не е била първо въ институирана въ общия манталитетъ и после конституирана въ видъ на законъ, тя прилича на срада на дигната върху подвиженъ пѣськъ: тя е предназначена да рухне въ твърде кратко време — и да се разнебети.

Старовѣковнитѣ атиняни натоварили мждреца Солона да изработи — за тѣхния градъ — основни политически наредби.

Следъ като изпълнилъ своята мисия и представилъ на своитѣ единородци проектъ за държавно устройство — атинянитѣ му задали следното питане:

— Може ли да се рече за законитѣ и наредбитѣ, които си изработилъ — че тѣ сж най-добритѣ, най-мждритѣ, най-свършеннитѣ установления, каквито би било възможно да се дадатъ на разумни човѣшки сщества?

Солонъ отговорилъ:

— Не, законитѣ които ви дадохъ, не сж най-свършеннитѣ каквито би било възможно да се пред-

¹ [condition] sine qua non — лат. [Условие] безъ което не може.
² писаниятъ законъ предполага законъ написанъ (фр.)

ложатъ на човѣшко общество. Но тѣ сж — най-добритѣ като за васъ хора — защото отговарятъ на вашитѣ нрави, на вашитѣ качества, на вашата тѣрса, на вашата морална природа. Моята задача не бѣше да идеализирамъ вашето държавно уреждане — а да поставя хармония между вашитѣ общи дѣла и вашитѣ сърца. Азъ не искахъ да ви дамъ образцова държава, която би била чужда за ваши духовенъ образъ и би се провалила за малко време; азъ искахъ наопаки да ви дамъ държава, която да прилича на васъ!

Когато е въпросъ за наредби, злого не е въ липсата на съвършени наредби, злото е въ липсата на хора достойни за съвършени наредби! Законътъ не може и не трѣба да бжде друго нѣщо освенъ мѣрило на онази културна висота до която общество е смогнало да се въздигне. Азъ хвърлихъ глжбиномѣръ въ вашия вѣтрешенъ животъ — и ви давамъ управление, което може да се назове законна рожба на вашитѣ инстинкти. На всѣко друго управление вие бихте погледнали като на дете незаконородено — и бихте го отхвърлили. Разбира се, законитѣ, които ви дадохъ не сж и не трѣба да бждатъ вѣчни. Човѣшкитѣ дѣла се промѣнятъ — както се промѣнятъ човѣшкитѣ души. Вие ще прогресирате, ще вървите постоянно напредъ по пътя на духовния животъ — а едновременно съ подобренieto на вашето духосложение, ще се подобряватъ и вашитѣ наредби. Преобразованията биватъ трайни когато отиватъ отъ вѣтрешния животъ къмъ външния — а не отъ външния животъ къмъ вътрешния!

Ако творцитѣ на Търновската Конституция бѣха разсжждавали, тѣй както разсжждавалъ великиятъ старовѣковенъ гъркъ — България щѣше да бжде днесъ една велемощна източна държава, почитана и възхвалявана отъ цивилизования свѣтъ — а не едно

народице нищожно и неджаво, опетнено съ безбройни злодеяния въ вѣтрешното си устройство и въ безбройни лудости въ външнитѣ си отношения, обречено да бжде за винаги играло на своитѣ съседни предмети на гавра въ цѣла Европа!

Нека побъраме да забележимъ, че катастрофалната психологическа несмислица извършена отъ Търновското Учредително Събрание преди четиридесетъ и шестъ години не е единствено по своя родъ въ миналото на българитѣ.

Исто такава грѣшка извърши преди повече отъ мляда години царъ Борисъ Михайлъ — като наложи християнската вѣра на българитѣ, безъ никаква предварителна посвета и поука, безъ никаква организирана катехизация, безъ никакво основно запознанане съ светитѣ християнски тайнства и евангелски истини.

Борисъ Михайлъ е билъ единъ грубъ вождъ, единъ крайно своеволентъ повелителъ и насилникъ — смѣсь отъ мистикъ и деспотъ — единъ видъ Александъръ Невскій.

Той считалъ своята преобразователна мисия като политическа — а никакъ не като религиозна.

Тщеславенъ, жаднѣящъ за прослава и почести, решенъ да играе първенствуваща роля на Балканския полуостровъ — той не се спиралъ предъ никакви сръдства, за да достигне своята цель. Въ своето християнско дѣло — въ едно дѣло на миръ, любовъ и жизнерадостъ — той прибѣгвалъ къмъ най-грозенъ натискъ.

— За насъ религията е политическо дѣло! — пишеше преди две десетки години единъ софийски публицистъ — единъ отъ онѣзи морални отровачи, които бѣха си поставили за задача да сломятъ всѣки честенъ и доблестенъ инстинктъ у българитѣ.

Така е говорѣлъ — по всѣка вѣроятностъ — и онзи старовѣковенъ български властелинъ, когото църк-

вата постави на почетно място въ своята агиография!¹ Упорити нѣколко боляри се опитали да противостоятъ на Борисовата повеля. Тѣ били обезглавени! лека-полека всѣка съпротива била сломена. Боляритѣ преклонили глави, — а по тѣхенъ примѣръ подчинили се и тълпите.

Тѣй станало похристиянчването на прѣбългаритѣ.

Каква е била последицата на това импровизирано и несъпровождано отъ никакви евангелски олжтвения покръщаване?

Българскиятъ народъ възприелъ вънкашно християнството — но въ дѣното на душата си останахъ езичникъ.

Християнството за българитѣ било единъ сухъ формализмъ — единъ нанизъ отъ обреди и молитвени формули — нови нѣкакви жестове и символи, съ които се забавлявали очитѣ и ушитѣ — но които били чужди за сърцата.

Дълги столѣтия подиръ своето покръщаване, на и до день днешенъ, българинтъ е запазилъ и запазва своитѣ езически привички, повѣрия, церемонии, магии и емблеми — хилядообразнитѣ онѣзи предразсѣдци и суевѣрия съ които сж прегълнени многотомнитѣ фолклорни сборки на нашитѣ българо-ведци.

Да, между дѣлото на Бориса Михаила и дѣлото на Търновскитѣ законодатели има отъ точка гледна психологическа пълно сходство и приличие; подиръ Бориса Михаила, българинтъ си остана езичникъ, подиръ изработката на Търновската Конституция българинтъ си остана неволникъ — затова защото нито въ старо време, нито въ ново време не е имало водачи способни да разбератъ тая аксиома — че

¹ агиография — отъ гр. ἁγιοςъ светь, светецъ и ἱεράριον пиша; писменость за живото и деянята на светии.

инконитѣ сж игра съ думи, когато не се явяватъ нито изразъ на общата съвѣсть, и че всѣка реформа трѣба да почва отъ духоветѣ!

III.

Законодательтъ не трѣба да създава нищо, което да носи характеръ на абсолютна новостъ, сиречь нищо, което да бжде абсолютно невиджано, нечувано, незнайно, неочаквано за обществото.

Той е длъженъ да се вгледва въ публичната психика, да я изучава, — и да поставя пълно сходство и еднообразие между нея и своето дѣло.

Той е длъженъ да знае, че въ душата на сегашни човѣкъ се гая едно наследство отъ обичаи и вѣрвания оставено отъ десетки изчезнали поколѣния, — че между настоящето и миналото има неразрешими духовни връзки, — че внезапно и наизведнѣж преходъ отъ единъ мирогледъ въ други, отъ едни начала въ други, отъ едно общество въ друго — може да докара смъртоносна криза посрѣдъ народнитѣ маси; и знайки това, той е длъженъ лека-полека да преправя, да поправа и да подобрява сжществуващитѣ наредби — а не да ги премахва изцѣло и да ги замѣстя набърже съ нови...

Съ една речъ, законодательтъ е длъженъ да зацѣпа този върховенъ принципъ въ развоая на народитѣ, принциптъ на постепенността и мудността на прогреса!

Въ древни времена, Цицеронъ думаше:

— Non nova, sed noviter!

Това значи: работи съвършено нови трѣба да се избѣгватъ. Всѣко обновление трѣба да състои само въ нови форми!

Дълги столѣтия подиръ великана на римската философска мисль — другъ великъ мислителъ, Бакоунъ, думаше:

Nihil innovetur, nisi quod traditum est.

Сиречь: каквото обновление и да вършимъ, трѣба да го съгласуваме съ традициитѣ!

Въ нови времена единъ френски академикъ изказва сжщото мнение по следния начинъ:

Всѣка нова социална наредба трѣба да бжде последица на едно сдружение и съчетание между следнитѣ две сили: отъ една страна нова идея, която се стреми да реализира себе си, и отъ друга страна сжществуващия у народнитѣ маси психически елементъ. Не подири ли подобно сдружение, новата идея ще си остане суха абстракция.

Авторитѣ на Търновската Конституция говорѣха:
— Новото публично устройство ще създаде нови хора!

Тая надежда не се оправда, — а се оправда твърдението на историята, че ново публично устройство не може да създаде нови хора, а наопаки, новитѣ хора създаватъ ново публично устройство.

А нови хора не се изкалъпватъ моментално, не се импровизирватъ. Новъ свѣтъ не иде внезапно.

Изражението новъ свѣтъ е едно отъ най-безсмислениѣ ипродумства. Новъ свѣтъ не може да има, новъ свѣтъ не е имало никога, новъ свѣтъ никой не е виждалъ. Историята говори само за градирана трансформация.

Младитѣ политикани и кабинетнитѣ мечатели навикнали да зачитатъ само онѣзи мждроумства, които ласкаятъ тѣхнитѣ влѣчения — силно протестиратъ прогивъ твърдението, че за да промѣнимъ публичното духосложение потрѣбно е да работимъ презъ дѣлгъ нанизъ отъ десетилѣтия, а може би и столѣтия.

Тѣ думатъ:

— Искаме ускорено назрѣване! Искаме бързъ прогресъ!

Уви, тѣ не знаятъ що искатъ! Тѣ не знаятъ, че прогресъ изкуствено усиленъ — не е нищо друго освенъ изкуствено приближенъ упадѣкъ, и изкуствено докарана провала.

И действително, епохитѣ и фазитѣ на напредъка сж епохи и фази на живота — та като ускоряваме напредъка, сиречь като съкращаваме казанитѣ епохи и фази, ние всжщностъ съкращаваме живота!

Нашитѣ читатели знаятъ какво се нарича въ минадна Европа *enfant prѣcoce* — дете преждевременно развито, дете у което умственитѣ, нравственитѣ и физическитѣ сили сж добили необикновено развитие и усиляне, дете което на дванадесетъ или четиринадесетъ години мисли, чувствува, говори и действува като четиридесетъ годишенъ мѣждъ. Такава деца преживяватъ твърде бърже своето земно битие — като взематъ, тѣй да речеме, три години въ една година: тѣ минаватъ и отминаватъ безъ да оставятъ диря, като сжщински призраци.

Такива биватъ и онѣзи народи — чието унапредване е било безмѣрно ускорено, нека речеме лупешки ускорено. Тѣхното битие е единъ минутенъ сълъ. Тѣхната история е история на едно видение. Принципитѣ — или, както го нарича Спенсеръ, историческиятъ законъ за мудността на прогреса — почива върху факти, които констатираме, когато наблюдаваме живота на обществата.

Тѣзи факти показватъ у човѣка единъ звѣръ — сиречь едно сжщество у което злитѣ наклонности се продължаватъ отъ поколѣние на поколѣние.

Тѣзи факти ни даватъ да разбереме, че звѣрътъ у човѣка се усилил, когато искаме — изведемъ, безъ всѣка градиация — да го превърнемъ въ сжщество чисто, свѣтло, ангелско; тѣзи факти ни даватъ да разбереме, че нѣма по-зловредно насилие отъ подобрене извършено извънъ всѣка еволюция, отъ импровизирано съвъършенство.

За да се издигне въ свѣтлитѣ висини на истинното, доброто и хубавото — човѣшката душа има нужда отъ повседневно и дългогодишно култивиране. Тя като едно деликатно градинско цвѣте, което почива да глъхне и да вѣхне — ако не се грижимъ за него — и най-после бива удавено въ трева и буренакъ. А тѣщата — предадена на тежка и непрекъсвана работа, осждена, както дума Библията, да се прехранва съ потъ на челото си, не е годна за никаква бърза самопросвѣта, за никакво оживително пречистително самовъздействие. Поради това, по пжтя на прогреса човѣчеството едва ли прави по една стъпка на столѣтие.

Тукъ нека ни бжде позволено да кажемъ нѣщо изъ нашитѣ спомени за миналото.

Зап.¹ бѣше, както е знайно, единъ отъ творцитѣ на Търновската Конституция.

Бѣхме единъ пжтъ у него — нѣколко време по-диръ завръщането му отъ заточение.

Разговаряйки съ него, ние забелязахме на работната му маса една оцапана и смачкана книга — свита на кълбо.

— Какво е това, дѣдо Зап., запитавме ние.

Лицето на стареца взе веднага изразъ на лгото раздражение.

— Това ли? Това е единъ екземпляръ отъ българската Конституция, отвърна той... Донесоха ми го тая зарань... Единъ учителъ ми го донесе — да видя какви звѣрове има между нашитѣ селяни... Тая свещена книга — тая българска Magna Charta — е била газена, тъпкана, търкаляна демонстративно въ калта; злобно оплювана — отъ кмета на село Г... и отъ другари негови, селяни... Ето какъ нѣкои хора ценятъ драгоценния подаръкъ, който имъ

¹ Въ ржкописа отначало означено Цанковъ, сетне зачеркнато и върху него написано Зап.

дадохме преди нѣколко години, въ Търново... Скопие... О, да, това не сж разумни човѣшки твари — а двуноги скотове...

Ние възвразихме:

— Дѣдо Зап., ние дадохте на българина единъ драгоцененъ подаръкъ, това е така... Но кажете ми, може ли да бжде виновенъ единъ човѣкъ, когато не е способенъ да оцени подареното нему съкровище?

— Виновенъ е, разбира се! отсѣче старецътъ, нито взе окжсаната брошурка, за да я прибере въ нескмеджето на масата...

— Дѣдо Зап..., пакъ настояхме ние, защо ви е трябвало да давате на българитѣ нѣща, каквито тѣ не сж ви искали, и не сж били въ състояние да ви искатъ, понеже не сж ги разбирали?

— Като дадохме тая Конституция на българина, ние бѣхме убедени, че му даваме една броня! обясни догматически моятъ бѣлобрадъ събесѣдникъ...

— Да, конституцията е броня, но твърде тежка броня!

— Броня, броня, добави Зап., тежка броня, но

— Тежка броня върху гърба на едно дете: тя го смаза!

Станавме да си вървимъ.

Дѣдо Зап. направи нѣколко стжпки да ни изпроводи.

— Да, Дѣдо Зап., привършихме ние, бронята не е лоша — но трѣбаше да се чака, докле възмжжѣ детето!

Оставихме стареца замисленъ.

Подиръ една-две години имахме нова среща съ почтенния старецъ.

То бѣше въ едно време когато въ нашата злощеста страна не се говореше за друго освенъ за

лобои, за метежи, за съзаклятия, за партийни гонимби, за лични убийства, за отмящания и пр.

— Взехъ да се отчайвамъ за сждбинитъ на българщината, ни каза „маститиятъ деецъ“ както го наричаха газеткитъ... Градската интелигенция състои отъ кариеристи и аферисти, за които политиката е поминъкъ... А за селянитъ, за тжлитъ и звѣронравни бѣлодешковци, политиката е вражда! кой кому ще запали плевника, кой кому ще опустоши градината, и прочее... Престъпността е пустина дѣлоки корени въ българската душа — и Българи е повлѣчена къмъ черна яма, въ която скоро ще се провали!

Старецътъ говорѣше съ просълзени очи. Ние се опитахме да го утешимъ.

— Не, не, заключи той, това което ви казвамъ е голата истина... Взехъ и азъ, като васъ, да се Търново да даваме на българитъ конституционни привилегии — ние всжщностъ отидохме въ северния полюсь да насаждаме триндафили върху вѣвнитъ ледове!

... Съ такива горестни мисли умрѣ единъ отъ творцитъ на Търновската Конституция, свободолоубивиятъ Зап...

Съ такива горестни мисли умрѣха и всички онѣзи стари дейци, Антимъ първи, Т. Икономовъ, Петко Каравеловъ, Климентъ Търновски, Гюзелевъ, Кънчевъ, Вълковичъ, Стоиловъ, П. Р. Славейковъ, Д. Грековъ, Начовичъ, Балабановъ, — които бѣха повече или по-малко заразени отъ пагубната химера, формулирана така въ докладитъ на единъ френецъ, французски чиновникъ: *Il faut occidentaliser les lois bulgares*, — трѣба да „позападничимъ“ българскитъ закони! (Рапортъ до Министра на правосъдието отъ френеца Bastien.)

О, каква страшна трагедия се играе въ душата на единъ общественникъ, когато той лежи на страдалчески одъръ, и когато, преди да настъпи минута на агонията, той си дума: — „Поднесохъ на рода си наредба въ която виждахъ еликсиръ за благополучие и дългоденствие — но се оказа че тоя еликсиръ билъ люта отрова! И сега умирамъ съ съзнанието, че убихъ народа си!“

IV.

— Подъ гнета на османлийцитъ, — думатъ защитницитъ на Търновската конституция, — българинтъ приличаше на затворникъ въ тъмно подземие; авторитъ на Търновската Magna Charta! го извадиха изъ таква подземие и го поставиха на бѣлъ день, воленъ да се наслаждава на богоданната свѣтлина!

Тамъ е именно великата заблуда на търновскитъ законодатели.

На законитъ на живота и на законитъ на историята авторитъ на Търновската конституция противноставиха системата на преломитъ; тѣ възмечата да извършатъ внезапно, посрѣдъ българщината, политико-социално превращение, и чрезъ него преиначаване на общата психика; — а всжщностъ, извършиха политико-социално изнасилване и чрезъ него осакатяване на общата психика.

Никакво извинение, никакви мотиви, никакво оправдание не бихме могли да намѣриме, за да извадиме природнитъ жбки на едно дете — и да ги намѣриме съ изкуственни. А така сжщо, никакви мотиви

1 Magna charta [libertatum] — велика харта на свободитъ — конституционенъ актъ наложенъ въ Англия на кралъ Иоанъ Безземни презъ 1215. Изразътъ се употребява за означаване на всѣки основенъ законъ, особено когато съ него се възвематъ политически свободи.

тиви не би били доста силни, за да ни оправдаят когато оеднаквяваме единъ народъ-дете съ единъ старъ народъ.

Дизраели дума:

— Прогрестъ не е въпросъ на философията, а историята, трѣба да обърнемъ грѣбъ на теориятъ, и да се основаваме на фактитъ. А фактитъ — ето роди — пеленачета. Оставете ги да си растатъ — ето койно. Народъ прегърнълъ насилие въ своето наростване — умира; народъ, който прави скокове въ своя ходъ отъ по-низка къмъ по-висока цивилизация — умира! Добро въ природата и въ човѣчеството е само градуирано добро, — а недобро е само неградуираното добро!

Кемалиститъ, които установиха републиканско управление въ Турско сж забравили думитъ на Дизраели; тѣ ще се каятъ за тая забрава.

Кемалиститъ разсждаватъ така:

— Защо ни е единъ Падишахъ, който е подобенъ на бездушентъ и безживнентъ истуканъ, който седи цѣлия си животъ, затворенъ и неподвиженъ въ двореца си, не взима никакво участие въ народното битие, раздава чинове и милости безъ да познава хората, издава повеления безъ да знае какво се познаваши въ царството му, утвърдява съ подписа си възможни сдѣлки и проекти безъ да може да си даде отчетъ дали се тѣ налагатъ отъ интереситъ на държавата или сж плодъ на пашовски смелни и пощѣвки!

Всичко това е така. Султантъ е единъ автоматъ, една кукла.

Но този автоматъ е едновременно една емблема

Тая кукла е едновременно единъ символъ.

Султантъ е халифъ, върховенъ вождъ на вѣрванитъ, глава на Исляма; той е емблема жива на мюсюлманската солидарность и единоплушность; той е символъ живъ на истинната вѣра, която трѣба да цари, споредъ духа и буквата на Корана, надъ всичкитъ други вѣроизповѣдания.

За османлиецата земиятъ животъ е едно минутно постуване въ една шагра, едно скоропреходно нощуване въ единъ ханъ; важното за него не е да се премине това нощуване благополучно, — важното е да се премине то съ вѣра въ благата на бждния день, срещъ съ непоколебната религиозна пламенность и възгорженность. За да се подържа подобенъ ентузиазмъ и погрѣбна е строга нравствено-духовна дисциплина; а тая дисциплина трѣба да бжде представявана и олицетворявана отъ една господствуваща, всепочитана и превъзнасяна личность. Тая личность е Халифитъ.

Сега османлитъ изживяватъ една грозна криза, — и логиката на нѣщата ни казва, че краятъ на тая криза ще бжде катастрофаленъ, — понеже, отъ една страна Ислямътъ запазва несмѣняеми всичкитъ основности на своя религиозенъ характеръ, включително погрѣбата отъ халифатъ, — и понеже, отъ друга страна, султантъ-халифъ е прогоненъ отъ сепаратитъ турски властници.

Читателтъ ще ни запита за какъвъ родъ катастрофа загатваме.

Едно отъ двѣтѣ: или халифтъ ще се завърне въ Турско — и тогава всичкитъ елементи отъ които състои нова Турция, отъ революционеритъ до младогурцитъ и отъ републиканцитъ до свободомислящитъ, ще претърпятъ тежко наказание заради своитъ дѣла и домогвания; или халифтъ не ще се завърне, и тогаваша разбуни и междусобищи ще турятъ край на Османлиитъ.

Несъвмѣстимостѣта на турската безкултурност, на испанската и италианската малкултурност, съ тритен редъ и разуменъ self-government е идентична.

Напразно бихте търсили проява на колективенъ духъ и на народна солидарностъ у тѣзи южни народи. Менъ когато е добре, тогава бива добре на обществото и човѣчеството — дума простолоудинтъ испанецъ и италианецъ. За тѣхъ общото благо е едно престѣпление, когато не отражава частното благо.

Единъ холандецъ, единъ шотланецъ, единъ датчанинъ би рекли: правото трѣба да бжде заслужено; правото изхожда отъ изпълнения дългъ.

Неаполитанецтъ, каталонецтъ думатъ: докле не овладѣя всички права азъ нѣмамъ дължността.

Единъ норвежецъ би казалъ: надъ всичко, преди всичко Отечеството!

Неаполитанецтъ и каталонецтъ — ако не сж доволни отъ положението си, думатъ: адъ не е отечество.

Шведецтъ пѣе:

— Азъ съмъ свободенъ; но съ свободата си ще си служа само, за да се покорявамъ на закона!

Неаполитанецтъ и каталонецтъ пѣятъ:

— Не сме ли сити, децата ми, жена ми и азъ ходимъ ли съ покжсани дрехи — законитъ не сж закони, а сж узаконено беззаконие!

Где е зачалото на тая психика у италианци и испанци?

Тя изхожда изъ онази редица столѣтия — когато държавната управа имаше за основа следната поведя на владѣтеля:

— Тѣй ми се иска, тѣй ми се аресва, нека моитъ пожелания да ви служатъ за ржководство!

На простолоудиего гледаха въ онуй време каго на човѣшко стадо, предназначено да храни властвуващитъ.

Дадоха му най-послед политически права.

Но даръ не е духъ.

Навикнали да считатъ себе си каго чужденци въ своето родно мѣсто, испанецтъ и италианецтъ ни останаха — подиръ своята еманципация — такива ни останаха бѣха преди. Тѣ си останаха — и сж още каквито бѣха преди.

До день днешенъ — ултра индивидуалисти. Тѣ не сж лишени отъ нѣкои добри качества — семейна преданностъ, религиозни инстинкти, чувство на приятелство, човѣшка почитъ, храбростъ и прочее. Обаче храбростъта у тѣхъ не е сжщинско мжжество, не е героизмъ. Тя поскоро се доближава до оная смѣлостъ — която между ориенталцитъ се зове пеливанщина.

Колкото за чувства на самоотверженостъ, самоотречение и самопожертвование — тѣхъ напразно бихте ги дирили у испанския и италианския простолоудинъ.

Въ робски времена, човѣкъ е за човѣка вълкъ. Испанци и италианци още не сж имали време да се научатъ, че човѣкъ е за човѣка човѣкъ. Тѣхната еманципация е много скорошна. Тѣ не сж вече робии но не сж още свободни: тѣ сж оглушеници.

Възможни ли сж — посрѣдъ подобни тѣпли — Разконституционенъ строй и парламентаренъ редъ? Разбира се, не!

Който дума: — азъ преди всичко, азъ надъ всичко, всичко за мене, — не може да служи на идеята, на знамето, на рода си, на държавата: той си служи съ идеята, съ знамето, съ рода си, съ държавата.

Индивидуалисти до самопоклонство, испанци и италианци въртѣха търговия съ своитъ граждански права — превръщаха парламентаризма на борсови операции.

Това трая дълги десетилѣтия — докаго най-послед се явиха въ политическигъ сфери хора каго Рибера и Мусолини: словоборството веднага бѣ прекратено.

Азъ нѣма да позволя, каза испанецътъ. Примо, щото сждбинитѣ на моегѣ отечество да се играятъ по кръчмитѣ на зарѣ. Властуването е работа за собни хора. Когато начело на държавата стои некадъренъ човѣкъ — той не е знаменосителъ и пазителъ на властта — той е грабителъ на властта. Подобни властници трѣба да се прогонватъ отъ храма на управлението.

И Мусолини заяви:

— Свободата има смисълъ само когато се вестява като смирена служителка на реда. Станатъ ли свободнитѣ народи несвѣмѣстими съ публичното благоустройство — тѣ сж рана, която заплашва живота ни, и върху която трѣба безъ двоумѣние да положимъ нажежено желѣзо! Свободата има нужда отъ юзда. Свобода да пакостиме и безчинствуваме не може да бжде свобода!

Съ една речъ, Испания излѣзе отъ хаосъ чрезъ традиционното и пословично въ тая държава *propiamente*.

Въ Италия фашиститѣ създадоха редъ чрезъ безредица, — или премахнаха безредицата чрезъ безредица.

Примо и Мусолини би могли да повторятъ думитѣ на Луи-Бонапарта:

— Излѣзохъ навнѣтъ отъ законността, за да влѣза въ правото!

Мнозина питатъ:

— Ще се излѣкуватъ ли отъ развала и неуредба конституционна Испания и конституционна Италия?

Така формулирано, това питане е эле формулирано. То трѣба да се поправи тѣй:

— Ще се излѣкуватъ ли Испания и Италия отъ конституционализма, който ги прояжда и разващава?

Да, ако Примовци и Мусолиновци смогнатъ да всадятъ въ умоветѣ на своитѣ съдейци и съратници тая истина:

Че парламентаризмътъ безъ политическо възпитание и висока култура е духовенъ ядъ; че подобенъ парламентаризмъ почива на следния софизмъ: мнозинството е равносилно съ знание; че подобенъ софизмъ докарва неправди и насилия — които породжатъ безредица и хаосъ.

Псевдоконституционализмътъ въ източна Европа е копие на псевдоконституционализма въ западна Европа; и както става винаги, подражанието представлява — одесетворена — развалага на оригинала.

Въ Гърция, както нашитѣ читатели знаятъ вече, напоследъкъ бѣ прогласена републиканска форма на управление, — полития, както думатъ гърцитѣ. На какво съответствува тая полития? Отговаря ли ти на нѣкакво внезапно промѣнение въ духосложението на съвременнитѣ елини? Ни най-малко.

Човѣкъ надаренъ съ позитивенъ характеръ и съ добре уравновесена гърса, жаднѣещъ за материално благосъстояние като всички преждевидши неволници, обладаващъ особенни дарби въ търговскитѣ работи, премного предприемчивъ и пѣргавъ, гъркътъ е останалъ недосѣгаемъ за западноевропейскитѣ политически теории — и е дълбоко привързанъ къмъ монархическия режимъ и къмъ династията основана отъ краля Георгия преди нѣколко десетки години.

Сега му натрапватъ швейцарски републиканизмътъ. Защо това?

Ето отгатката на тая загатка:

Френски и английски офицери, онѣзи които презъ общоевропейската война се намираха на Балканския полуостровъ, еднородно заявяватъ, че между балканскитѣ народи само българи, сърби и черногорци знаятъ да се биятъ. Гърцитѣ не сж годни за военни действия; тѣ не сж издържливи на бойното поле.

Гърцитѣ доказаха това сто пѣти, особно въ Мала Азия, кждето претърпѣха редъ поражения.

Гръцкият военачалници си рекоха подиръ тѣзи поражения:

— Прочухме се каго немощни борци. Това мнение за насъ трѣба да бѣде оборено часъ по скоро!

И за да го оборятъ — тѣ решиха да стоварятъ върху членовѣтъ на гръцката династия винага за провалата на гръцката военна сила!

Решиха — и извършиха.

Тѣй че — подъ булото на републиканщината — гръцкиятъ народъ се хвърля въ най-грозни политически сплетни и приключения, само и само, за да замаскиратъ своята некадърность шепя офицери.

Въ нещастната Гърция нѣма кой да напоми, че не е републиката, която твори републиканци, а наопаки, републиканцитѣ сж които творятъ република!

Нека кажемъ нѣколко думи и по историята на сръбския радикализъмъ.

Сръбската радикална партия бѣ устроена преди четири-петъ десетилѣтия — съ цель да насади между сърбитѣ западно-европейски политически начала.

— Ще пресътворимъ сръбщината, думаха уредницитѣ на тая партия. Старото човѣчество загина; всѣки народъ, който стои на едно мѣсто, неподвиженъ, ще изчезне изъ свѣтовната сцена. Ние искаме да вървиме напредъ съ ускоренъ вървежъ. Ние ще въведеме въ страната си такива реформи политически, просвѣтни и економическо-социални, каквито възприеха народи стоящи начело на цивилизацията, френци, англичани, и прочее. Отъ тѣхъ ще заимствуваме ние нашитѣ наредби — понеже тѣмъ се дължи еманципацията на човѣшкия разумъ и на човѣшката съвѣсть. Свободата, равенството и братството — тритѣ кумири на Волтеровитѣ съотечественици ще бждатъ занаредѣ и кумири на сръбството!

И заловиха се Пашичевци за работа. Суетни усилія.

Сръбскиятъ народъ е, каго гръцкия, недосѣгаемъ на западно-европейски утопии.

Той не вѣрва въ държавенъ редъ и въ публиченъ животъ безъ строго чиновначалие; въ държавната иерархия той вижда стѣлата на държавната стѣна; той е монархистъ: за него владѣтелтъ дава право; въ всичко, бие тактъ навѣкжде.

Той дума, той винаги е думалъ:

— Управлявайте вие тамо, въ Бѣлградъ, вие, които имате властѣта въ ржцетѣ си: запазете тая властъ — прогласете се, ако щете за несмѣняеми. Намъ дайте миръ и покой — да си гледаме занятята, да управляваме имота си, да си продаваме стоката, да търгуваме волно, да се поминуваме честно и почтенно.

Радикалитѣ скоро разбраха, че тѣхнитѣ усилія да пофранцузятъ сръбството ще останатъ илюзии.

И тогава . . .

И тогава сръбската радикална партия — която искаше да пресъздаде сръбския народъ — трансформира себе си каго си наложи програма съгласна съ психиката на балканцитѣ: — отъ партия философско-реформаторска, отъ партия метаполитическа, тя стана воинственна и завоевателна партия.

Всжщность едничката сериозна политическа борба днесъ — въ всички европейски и извъневропейски политически сфери — е борбата между тѣзи два принципа: болшевизмътъ и фашизмътъ.

Болшевизмътъ дума:

— Всѣка еволюция е куухъ и безсмисленъ блѣнъ. Щомъ дойдемъ до заключение, че едно дѣло е право, ние трѣба да го реализираме безъ да гледаме дали е благовременно или не е това реализиране. Добритѣ работи сж винаги благовремени. Подобрение не може да дойде безъ известно насилие: боимъ ли се противъ едно отживѣло право, трѣба да

го осмъртима — за да може, върху неговитѣ бели
жизненни останки, да поникне новото право. Обном
става чрезъ събаряне; който знай да разрушава и
да унищожава — той само знай да гради.
Фашизмътъ дума:

— Превратъ въ духоветѣ не може да бжде
дѣло на управници и уредници — а бива дѣло на
времето. Законитѣ не сж програми за борба, не сж
ржководства за придобиване на нѣкакви блага — а
сж отсвѣтъ или изразъ на достигнатъ вече прогресъ
въ еволюцията на съвѣститѣ. Иначе казано, законо-
дателтъ не трѣба да опредѣля какъвъ пжтъ ще
се измине въ похода къмъ култура, а трѣба да
опредѣля какъвъ пжтъ е вече изминатъ, трѣба да
синтезира поукага, уроцитѣ, опитността почер-
пани въ изминатия пжтъ; нова уредба трѣба да до-
нася не обещания, не видения на свѣтли бждещи
хоризонти, а констатация на едно достигнато уси-
ляне въ духа на обществото, инвентаръ на едно
явно назрѣване и възмжжаване. Вести ли се една
реформа като случайна промѣна, като натрапено
нововъведение — тя бива ялова реформа: тя не за-
чита законитѣ на постепения човѣшки развой, си-
речъ законитѣ на живота; — тя нѣма да бжде за-
читана отъ тѣзи закони. Парламентаризмътъ — тѣй
както се практикува той у младитѣ народи — не с
друго нѣщо освенъ избиване збжитѣ на малко дете
— и замѣстването имъ съ изкуствени збжи! Ран-
ниятъ, неестественитѣ парламентаризмътъ е не само
неллодоносенъ, но и развратителенъ. Общата днешна
повара изхожда отъ вродената у всички малокул-
турни или безкултурни народи идея, че политиката,
не е друго нѣщо освенъ изкуство да си служимъ съ
общото дѣло за да подобриме своето частно дѣло

Кой ще одържи върхъ — отъ болшевизма и фа-
шизма — въ тая люга борба за върховно господа-
руване и ржководене на човѣшкитѣ общества?

Ако сждиме отъ симпатитѣ на просвѣтитѣ и
добросвѣстни хора, или повѣрно, ако можемъ да
речемъ, че желанията на просвѣтитѣ и добросвѣ-
стни хора сж едно опжтване къмъ оттаването
на бждещото — фашизмътъ ще превъзмогне и ще
опжтържествува надъ всичкитѣ си прогивници.

Доктрината на болшевнитѣ е доктрина на раз-
рушение. Тая доктрина може да се очъртае въ три
думи: *Destructio est edificatio*, — събарямъ
пачи гради.

На тая доктрина Aug. Comte отговори преди
осемдесетъ години отъ името на социологитя:

Он пе détruit que ce qu'on remplace, — спо-
лучливо можемъ да премахнемъ само това, което
можемъ да замѣстимъ.

Умирането на старитѣ работи е катастрофално —
ако не става едновременно съ пораждането на нови
работи — естествено произлизаци отъ старитѣ!

Нѣма по-престжпни хора отъ онѣзи,
който бързатъ да събарятъ — безъ да
знаятъ съ какво ще замѣстятъ съборе-
ното!

Наопаки, доктринага на фашиститѣ е доктрина
на разумно и логично градене.

Фашиститѣ зачитатъ времето — за да бждатъ
щадени отъ него.

Тѣ не забравятъ думитѣ на Тена:

— L'homme n'est pas, il se fait, — човѣшкото
сжщество, такова какъво то трѣба да бжде, не
сжществува още; то сега твори себе си!

Фашиститѣ искагъ да му дадатъ време да сът-
вори себе си.

Фашиститѣ искагъ да дадатъ време на човѣка
той духовенъ ваятель — да извая душага си.
Фашиститѣ не забравятъ и съвета на Ренана:

— On ne transforme que ce qu'on répète, —
трѣба да проникнемъ до сърцето на нѣщата, за да
ги преустроимъ.

Иначе казано:

Преустрояваме сполучливо външния животъ само
когато сме пресъздали вътрешния животъ.

Въ заключение:

Болшевизмътъ поразява, погазва, сломява.

Фашизмътъ укрепява, ободрява, оживотворява.

За това именно фашизмътъ ще надвие.

Принципътъ на провалата не е траенъ, нѣма бѣд-
нини и вѣчностъ предъ себе си; всемирътъ има за

основа животъ и вирѣяне, а не изтреба и унищожение.

Злото е феноменъ, сиречь нѣщо преходно.

Доброто е предвѣковно и следвѣковно — понеже
е творческа мощъ.

ВЪНШНИ

V.

Тайнитъ наставления, които Ленинъ отправи до
Кавказкитѣ републики — и които отпосле станаха
известни на цѣла Европа — ни даватъ да разбереме,
че върховниятъ вождъ на болшевикитѣ е съзнавалъ
химеричността на тѣхнитѣ принципи.

— Не подражайте никому, дума Ленинъ; осо-
бено се пазете отъ безразсѣдно насаждане на руски
наредби въ вашитѣ страни. Вашето устройство грѣ-
ба да отражава вашата душа, а не руската. Вие
имате свои предания, своя история, свои обичаи,
свои чувства, свои нужди: съгласете съ тѣхъ новитѣ
си закони и институции. Отистина, вашиягъ новъ
животъ има за основа едно революционно дѣло: но
вашата революция е ваша — и не е нужно да при-
лича на нашата!

Значи, Ленинъ е съзнавалъ тая велика социоло-
гическа истина, че публичнитѣ наредби у единъ на-
родъ не могатъ да бѣдатъ освенъ отцѣвѣтъ на не-

гоинитѣ наклонности и вѣрвания, изразъ на неговия
духовенъ развой.

Той е знаалъ това основно учение на психоло-
гията — че истинскиятъ животъ е вътрешниятъ жи-
вотъ, че всичко въ външния животъ, всѣки жестъ,
нѣка постъпка, всѣки замахъ — сѣ проста симво-
лизация на това що става въ вътрешния животъ.

Нека изкажемъ нашето удивление, загдето нами-
раме — между идеитѣ на Ленина и учението на Дж.
Ст. Миля — пълно сходство, пълна идентичностъ.

Дж. Ст. Милъ безпощадно шиба френскитѣ ради-
кали — които не могатъ да се измѣкуватъ отъ
литературната привичка, или мания, да говорятъ за
нѣкакъвъ общеевропейски или общо човѣшки рево-
люционенъ духъ. (M. Block, Les idées de J. S. Mill.

Милъ доказва, че идентиченъ общочовѣшки ре-
волюционенъ духъ (esprit de révolution) нѣма, и не
може да има, по следнитѣ причини:

Всѣки народъ се развива съобразно съ своитѣ
истинки, влѣчения, вѣрвания и идеали; истинската
революция бива последна фаза на една еволюция, —
и както народъ на народъ не мяза, революция на ре-
волюция не мяза. Революционното дѣло носи, на-
исѣкжде, печата на колективната психика и на обще-
ственния строй. Въ Англия голѣмо число благород-
ници бѣха се съюзили съ престонородието противъ
кралската властъ. Английската революция не се от-
личаваше съ особена гонитба противъ аристокра-
цията. Тя не предприе и гонитба противъ църквата.
Тя считаше своего реформаторско дѣло за най-хри-
стианско и евангелско.

Иначе стаяха работитѣ въ Франция.

Френскитѣ кралъ бѣше не върховенъ вождъ на
френския народъ, — който се считаше за владѣте-
левъ човѣшки материятъ — а върховенъ вождъ на
френската аристокрация — (chef de la noblesse).

Френскитѣ благородници — както и френското духовенство помагаха на кралската властъ противъ буржуазната маса.

Тѣй че, при избухването на френската революция — въ Франца имаше два воюващи лагера: отъ една страна, владѣтелтъ, църквата и аристокрацията, — отъ друга страна буржуазната класа и селенитѣ. Между френската революция и английската не е възможно никакво сравнение.

Английскитѣ революционери викаха:

— Да живѣе църквата, защитницата на евангелското братство и равенство!

Френскитѣ революционери викаха:

— Долу съюзтъ между олтаря и скиптра!
Мислейки като Дж. Ст. Миля, защо Ленинъ не се опита да наложи своитѣ възгледи и схващания на всичкитѣ си сподвижници и съратници?
Защото не е можалъ!

Защото когато десетки хиляди тѣсногърди сектанти и фанатици вървятъ къмъ една посока — макаръ тя да ги отвежда къмъ черна яма — нищо не е въ състояние да ги спре — нищо не е въ състояние да отклони отъ пътя му бѣсния човѣшки порой, предназначенъ да събаря, да сломява, да прѣсна всичко, що среща и досѣга!

Ленинъ — па и всички главатаря, които се намиратъ въ положението на Ленина — сж принудени да си думатъ като героя на една френска комедия:
— Je suis leur chef, il faut bien que je les suive,
— азъ съмъ водачъ, трѣба да вървя подиръ онѣзи, които вода.

Какво би могълъ да рече Ленинъ на своитѣ колеги?

Ето що:

— Господа, рускитѣ мужикъ иска да си остане руски мужикъ. Той не е въ състояние да мисли и да чувствува като насъ. Неговото социално Вѣрую,

— е това: моятъ домъ, моята нива, моятъ дечица, моята жена, моятъ волъ и моята крава. Вѣкове наредъ, той е живѣлъ съ тия начала. Ние нѣма да създадеме отъ него новъ човѣкъ!

Лениновитѣ другари би му отговорили:

— Какво мисли рускитѣ мужикъ, па и всичкитѣ мужици на свѣта — това не важи за насъ. Насъ интересуватъ идеитѣ, не човѣцитѣ!

Отистина, Ленинъ би могълъ да наложи своитѣ възгледи, — но тогава...

Тогава, една зарань домашнитѣ му би го намѣрили вдървенъ — съ кама забита въ гърдитѣ му. Не, никой никога не е смогвалъ да убеди фанатитѣ, че не човѣцитѣ сж за принципитѣ, а принципитѣ сж за човѣцитѣ.

Хиляди пжти сме слушали, у насъ — въ даскалски сфери — това сжждение:

— Принципитѣ на френската революция, и принципитѣ, които стоятъ въ основитѣ на нашитѣ народби, сж идентични; българската конституция е рожба на френския държавенъ гений!

Българска конституция и френска революция — това сж работи отъ две разни планети; но ржководното правило на младитѣ политикани не е различането — а отъждествяването.

Опианена отъ това, що прочиташе въ историята на френската революция — руската университетска младежъ дълги години наредъ е блѣнувала за комуна, санюлоты, якобинци, монтаняри, жирондинци, конвентъ, народенъ суверенитетъ, декларация на човѣшки права, и прочее.

Сжщото можемъ да речемъ и за българската младежъ.

Това, което погуби Русия, това което съсила България, то е подражанието, слѣпото, безразждиното, quasi животинското подражане, въ областъ на политическитѣ идеи и учения.

Младият руски или български политиканъ може да бжде уподобенъ на младъ литераторъ който — възхитенъ отъ красотитѣ, що намира въ творенията на великитѣ писатели — не е способенъ да държи перо безъ да възпроизведе въ това що пише, плодетѣ на чуждата мисълъ, на чуждото въображение, на чуждия талантъ, на чуждото вдъхновение.

Нито въ Русия, нито въ България, можаха да си дадатъ отчетъ, че пресаждането на институции — (въ Петербургъ и въ София казватъ за имствуване на институции) — е като пресаждането на дървеса. Изтръгнете ли единъ старъ джбъ изъ почвата, кждето е расълъ, кждето е пусналъ дълбоки корени, кждето въ продължение на нѣколко десетилѣтия се е развивалъ и укрепявалъ — и пренесете ли тоя джбъ на нѣколко стотинъ километра далече, за да го насадите въ нова почва — той не ще утрае на това изнасилване, колкото и можѣтъ да бжде: той ще изсъхне.

Така става и въ социално-политически сфери.

Пресаждането на народби е най-безумното предпрятие въ областта на социално-политическитѣ работи.

Всѣкой народъ се развива разумно и успѣшно само тогава, когато се развива възъ основа на своитѣ расови качества — възъ основа на своитѣ дарования. Самобитното е винаги по-ползотворно и плодоносно отъ заимствуваното — по тая проста причина, че самобитното е нѣщо непрекъсвано, ненадено, цѣлостно, еднородно, единно, — когато наопаки заимствуваното е неестествена прибавка, която води къмъ отгждествяване на работи разнородни, къмъ съчетание на работи несъчетаеми.

Рускиятъ елегероманъ Милуковъ е заловилъ — въ тѣзи последни времена — да пише История на руската революция.

Русия — и революция!

Самото заглавие на Милуковото съчинение съставлява една пгѣсница за историческата действителностъ.

Революция — то е епиглогъ на единъ завършенъ исторически процесусъ, епиглогъ на една еволюция. Еволюцията е зрѣяне, назрѣване. Революцията е пълна зрѣлостъ.

Еволюцията е възмжжаване, което продължава. Революцията е възмжжалостъ достигната вече.

Всичката история на френската революция може да се съкрати въ следнитѣ многознаменателни думи на Тиера:

La révolution était faite depuis longtemps dans les esprits — avant d'apparaître dans la vie publique, — революцията бѣ овладала умоветѣ дълго време преди да се появи въ публичния животъ.

Защо си позволяватъ Милуковци да говорятъ за революция, сиречъ за политическа възмжжалостъ, когато е въпросъ за руския народъ, за единъ народъ-пеленаче?

Забравятъ ли Милуковци думитѣ на Риварола — че политическата наука не указва на никакви калѣпи въ които да поставяме човѣшкитѣ общества, за да ги пресъздаваме моментално?

На брѣтвежитѣ на Милукова за нѣкаква си руска революция — за оная революция, която всжщностъ не е освенъ лудешки опитъ да се реализира, чрезъ кръвь и желѣзо, единъ блѣнъ на полуинтелигентни хора, — отговори твърде хитроумно единъ английски публицистѣ.

— Ние зовеме, казва той, наши съвременници, всички хора, които живѣятъ едновременно съ насъ, които сж отъ нашата епоха. Съ други думи, ние опредѣляме сжщвременното живѣяне по външната кашния животъ, по живота на тѣлото. Всжщностъ, сжщтински съвременници сж само онѣзи хора, които обладаватъ тѣждественно духосложение, идентична

култура. Огрубѣли ориенталци, за които може да се рече, че не живѣятъ, а живогински животарятъ, които прекарватъ своето жалко съществуване съ десетина чисто-материални понятия и аспирации, които говорятъ единъ езикъ състоящъ отъ петъ-шестстотинъ термини, означаващи видими и осезаеми нѣща, сирене, хлѣбъ, млѣко, жито, рѣжъ, вода, вино, хамбаръ, плевникъ, киша, суша и прочее — такива груби или първобитни хора не могатъ да се нарекатъ съвременници на онѣзи западни общества, кждето стотини хиляди хора сж въ състояние да схващатъ мислитъ или да сподѣлятъ мненията на единъ Ренанъ, на единъ Карлейлъ, на единъ Тенъ и на единъ Спенсеръ!... Сегашниятъ руски мужикъ, който е нашъ съвременникъ само за това защото диша въздухъ въ минути когато и ние дишаме въздухъ — е всжщностъ останалъ назадъ отъ насъ цѣли двадесетъ столѣтия: въ неговата физическа личностъ обитава душа съвременница на римскитъ плебеи.

Единственото възражение, което Миллоковци би могли да направятъ на подобни сжждения — е следното:

— Ние сме хиляди интелигентни хора въ Русия и ние чувствуваме потрѣба отъ модерна държавна уредба!

Превъзходно. Вие имате потрѣба отъ единъ западно-европейски режимъ, така да бжде. Мнозина изъ между васъ сж живѣли въ Парижъ, Женева, Цюрихъ, Лондонъ, Брюксель — оценили сж там-кашния начинъ на живуване, обикнали сж западната култура, жаднѣятъ за нея, милѣятъ за нея, — така е! Но колко души сте вие? Десетъ хиляди, въ цѣла Русия, двадесетъ хиляди. Можете ли вие да наложите вашитъ западно-европейски вкусове и пощѣвки на сто и петдесетъ милиона руснаци — които не чувствуватъ никаква потрѣба отъ „по западни начинъ“? Справедливо ли ще бжде, щото дър-

жливо-националната или политико-социалната одежда, която ще носи цѣль руски народъ — да се крои върху вашата снага, върху снагата на шела хора, привилегировани по възпитание и образование — и влюбени въ всѣкакъвъ видъ паризианизъмъ¹?

Политическиятъ животъ въ Русия и България не е нѣщо рационално, основано на научни данни, контролирано отъ дълговѣковна опитностъ, осветено отъ общечовѣшката съвѣсть, съгласувано съ законитъ на живота и съ законитъ на историята. Не, политическиятъ животъ въ тѣзи злочести две страни — както, впрочемъ, въобще между славянитъ — състои отъ громки изрази, фрази и възгласи, отъ банални формули и клишета, събирани по всчкитъ тъмни кятове, кждето знаменосителитъ на отрицанието и теоретичитъ на безначалието проповѣдватъ своята разрушителна и челоувѣконенавистна доктрина.

Между словоборствата на българскитъ млади политикани нека цитираме следнитъ:

а) Анатемосването на личния режимъ. Споредъ нашитъ словоборци личенъ режимъ е изразъ еднозначещъ съ монарховъ произволъ. Тѣ забравятъ уроцитъ на историята, че личенъ режимъ може да има при всѣка форма на управление — че личенъ режимъ упражняваха единъ Кромвелтъ, единъ Робеспьеръ, единъ Гамбета, и дори единъ Стамболійски — хора които не носѣха монаршеска корона на главата си.

Всжщностъ, личенъ режимъ има навредъ кждето тѣлитъ сж лишени отъ политическо възпитание, и следователно неспособни да контролирагъ дѣлата на своитѣ водачи и уредници. Но тая истина, така

¹ Паризианизъмъ — фр. parisianisme отъ гл. parisianiser: правя нѣщо парижко; отъ Paris, Парижъ — парижанинъ; нравы и животъ на парижанинъ — воленъ, свобододобивъ животъ.

формулирана, не може да служи за оржие на анти-монархическия страсти: младитъ словоборци нѣмагъ, нужда отъ нея.

б) Величание на републиканския режимъ. Споредъ нашия словоборци република и общечовѣшко добродумство ето що ни казва историята. Колкото чини човѣкътъ натоваренъ съ една функция, толкова чини и самата функция (*tant vaut l'homme, tant vaut la fonction* — Aug. Comte.) А исто тъй — колкото струватъ хората, толкова струва и режимътъ. Режимътъ е правенъ за хората — както обувката за ногата. Кривата нога изкривява обувката, — опачнитъ хора изначаватъ режима. *Avant de proclamer la république il faudrait créer des âmes républicaines*, дума *Notace Mann*, — преди да прогласиме република трѣба да създадеме републикански души. Истинността на това твърдение се доказва отъ историята на многобройнитъ южно-американски републики — история, която не е друго освенъ безконеченъ разказъ за хищничества, кръвопролитни междусобици смутове, съзаклятия, диктатури, вражди и отгмъщения

в) Величание на демократизма.

— Нека демократизираме всичкитъ закони и наредби, думатъ словоборцитъ; тамъ е цѣрътъ на всѣка социална неджгавостъ!

Демократическата форма на управление, при която милиони хора взиматъ участие въ уреждането на, общитъ работи — поражда хаосъ, съсила и провала, тамъ кждето гражданитъ сж лишени отъ чувство на самоотверженостъ и самопожертвование. *Montesquieu* изрично казва, че демократизмътъ не може да има други базисъ освенъ добродетелта, сиречь братската солидарностъ, взаимното помагане, взаимната преданностъ. У роба, сегашенъ или довчерашенъ, подобна добродетель нѣма. Той нехае за отечество

и общество — понеже тамъ гдето е ражданъ не е имиралъ никаква закрила и никакво съчувствие — понеже е живѣлъ каго изгнаникъ въ рода си, като чужденецъ въ дома си, понеже никой никога не е свързалъ своитъ интереси съ неговитъ, своята вѣра, своята надежда, своитъ наклонности и пожелания съ неговитъ. Той е ултра-индивидуалистъ — и ако се покланя на нѣщо — то е самъ на себе си; той е самопоклонникъ. Прочее, преди да дадеме на роба демократически наредби — трѣба да пресъздадеме демократически наредби — трѣба да пресъздадеме духа му. Допуснемъ ли еднѣжъ, че демократизмътъ е научна ересь — тамъ гдето липсватъ чисти нравы, и признаеме ли истинността на тоя урокъ, що ни дава историята, че причистването на нравитъ е равносилно съ създаване на нови души, за което създаване е потребно въквно апостолство между тълпитъ — трѣба да дойдемъ до следното заключение: демократизмътъ не върви отъ демократизиране на законитъ и наредбитъ къмъ демократизиране на духотъ, а съсемъ наопаки, отъ демократизиране на духотъ къмъ демократизиране на законитъ и наредбитъ.

Ние ще се повърнемъ върху тѣзи въпроси на друго мѣсто.

Цельта ни тука бѣ да покажемъ какви идеологически блѣнове, каква куха фразеология, каква сектантска логомахия¹ царятъ срѣди нашата политиканствуваща полунтелигенция.

България и Русия сж класическия страни на политическото игродумство и на софизма — а знайно е, че софизмътъ поражда духопомрачение — и че духопомрачението докарва неправда, насилие, вражда и гражданска война.

¹ Логомахия — гр. *λογμαχία* отъ *λογος* слово и *μαχη* сражавамъ се; словоборство.

Между Русия и България има обаче една важна разлика: въ Русия преобладава безкултурността, а въ България преобладава полукултурността.

А миналото на всички европейски общества ни показва, че полукултурността е сто пжти по-опасна отъ безкултурността, понеже слѣпъ човѣкъ щеще нещо съзнава и признава своята слѣпота, а едноокъ човѣкъ много пжти бива убеденъ, че обладава дълговидностъ!

Човѣкъ, който изучава новата история на България, остава поразенъ отъ следния фактъ: ни единъ български общественикъ или книжовникъ — абсолютно нито единъ — не е можелъ да схване, отъ четирисетъ и шесть години насамъ, тая велика историческа аксиома — че политическата свобода изхожда отъ нравствено-духовната свобода. Да, никой — абсолютно никой — не е подозиралъ тая истина, че волното подвизаване, което изхожда отъ свободнитъ наредби е несъмвѣстимо съ безволието произведено отъ изтощителния гнетъ на страсти,

Всички наши дейци денонощно сж брътвѣли и брътвятъ за свобода. Никой не е смогвалъ да разбере — че човѣкъ заробенъ отъ пороци, не може да бжде свободенъ гражданинъ, че подобенъ самозаробенникъ не е способенъ да разнася и да насажда около себе си друго освенъ това, що тая въ себе си — подчиненостъ на хищни прищѣвки — слугуване на мръсни наклонности — раболепие!

VI.

Нашитъ читатели знаятъ добре кой бѣше Кропоткинъ.

Той бѣше единъ енергиченъ и неуморимъ работникъ на перото и на идеята, единъ безкористенъ и самоотверженъ борецъ жадѣющъ за обществено преустройство.

Една грозна язва, обаче, проядаше душата на този човѣкъ: тѣсногърдото и човѣконенавистно естество, лютата и опустошителна политическа аблуда, омръзналиятъ на цѣла Европа славянски фанатизмъ.

Кропоткинъ бѣше анархистъ. Той въздигна и разни знамето, паднало отъ ржцетъ на Бакунина, знамето на отрицанието, или повѣрно знамето на нестрицанието.

Между скоби, нека ни бжде позволено да напомниме тука едно странно — странно и тжговито — явление въ битието на славянитъ: всѣка разрушителна доктрина у тѣхъ най-напредъ се е появила. Руснактъ Бакунинъ тури основитъ на учението за безначалието; руснактъ Кропоткинъ тури основитъ на учението за безродничеството!

Отечество, народностъ, племе, държава, — това сж изрази безсмислени, скроени отъ хора злонамѣрени, отъ хищници, които виждатъ въ обединението на човѣшкия родъ огъчаване противъ тѣхнитъ замисли и домогвания!

Съ такава проповѣдь Кропоткинъ започна своето поприще.

Отпосле — отъ година на година — той разширяваше своята разрушителна програма; отъ безродничество — той премина въ борба противъ вѣра, собственостъ, моралъ и семейство.

Той думаше:

— Богъ? Това е принциптъ на злото!

— Собственостъ? Това е принциптъ на грабежа!

— Моралъ? Това е принциптъ на оковаването!

— Семейство? Това е принциптъ на взаимнопоклонство!

Такива чудовищности ражда навремени славянскитъ мозъкъ!

И ето защо въ западна и срѣдна Европа — а тѣй сжщо и въ Америка — хиляди просвѣтени хора,

Отъ книжовници до художници и отъ индустриалци до държавници чувствуватъ дълбоко отвращение отъ славянщината, и мразятъ я — мразятъ я като съчь, морь и огънь!

Кропоткинъ прекара повече отъ четиридесетъ години въ изгнание — като постоянно обхождаше Франца, Швейцария, Англия, Белгия, Италия, Германия, цѣла Америка — или, подобре да речеме, петтъ части на свѣта.

Изгнание като казваме — забравяме, че говориме за безотечественикъ: който нѣма отечество, има сто отечества.

И навсѣкжде — безъ отдикъ, безъ почивка, зиме, лѣте, при най-голѣми мжчнотии и прѣчки, посрѣдъ всѣкакви хора — и най-вече посрѣдъ хора зле настрояни къмъ него — навредъ изложенъ на осмивания и преследвания — той апостолствуваше, проповѣдаваше, мжчеше се да увеличи числото на своитѣ последователи и сподвижници.

Той проповѣдаваше всѣкакъ — съ всички позволени и непозволени средства — въ списания, вестиници, книги обемисти и дребни брошурки, — по митинги, на открито небе и на събрания въ затворено помѣщение, — и най-после въ скришни срещи между ду рицаритѣ на револвера и на ягагана, между своеобразнитѣ онѣзи реформатори, които искатъ да обновятъ общественния строй чрезъ кръвнина и изгребана.

И монотонно — съ онази усърдна и пламенна монотонность, съ която единъ монахъ брѣтви своето Вѣрую, въ продължение на нѣколко десетилѣтия — той възгласяваше, той възвѣствяваше една и сѣща „истина“ — върлата, лютата анархическа „истина“ — Съборете всичко, сгазете всичко, и тогава новиятъ социаленъ редъ, ще-неще, ще дойде!

— Не чакайте никога благовремие, удобенъ часъ, благоприятни обстоятелства, — думаше той. Който върши право дѣло не избира време. Ние сме носи-

тели на ново щастие — и трѣба да го наложимъ. Престройството нѣма да дойде само при насъ — трѣба ние да отидемъ при него! Да чакаме да узрѣе истината — това е глушава система, буржуазна заблуда! Най-добрата еволюция е да обърнемъ гърбъ на всѣкъ живогъ сж онѣзи хора, които знаятъ да казватъ всичко о сега, всичко о днесъ, — а не онѣзи, които оставатъ всичко за утре!

Настѣхли най-подире златниятъ вѣкъ — блѣнуващъ отъ Кропоткина.

Царизмътъ се провали въ Русия — и отъ метежъ на метежъ — отъ кръвнина на кръвнина — отъ хаосъ на хаосъ — най-напоконъ рускиятъ народъ призна за свои върховни властници болшевикитѣ — или повѣрно, болшевикитѣ признаха себе си за върховни властници на руския народъ.

Кропоткинъ се намираше негде изъ Европа — далечъ отъ своитѣ съплеменници — въ безвестно нѣкакво анархическо свѣрталище, кждето, старъ, уморенъ, изнемогналъ — той вече не живѣеше, а си доживѣваше.

Той си каза:

— Азъ ще умра скоро. Но азъ не трѣба да умра преди да видя осщественитъ напълно, превърнатитѣ въ жива действителность мои учения. Ще се завърна прочее въ Русия.

И завърна се той въ Русия.

И що да види?

Опустошение, съсияния, общъ гладъ и общо изнемогване, провала.

Вражда, гонитба, звѣрски отмъщения, война на всѣкого противъ всички, война на всички противъ всѣкого. Човѣшки сжщества превърнати въ вѣлци, — длуноги вѣлци.

Омиргворение съ помощта на бѣсача; дисциплина въдворявана отъ гробокопача.

Живълица превърнати въ тъмни затвори; тъмни затвори превърнати въ живълица.

Десетки хиляди, стотини хиляди невинни хора избивани, изтрѣбвани; всѣкой отъ тѣхъ пита: — „Що съмъ кривъ?“ — Палачитѣ му отговарятъ: — „Кривъ си, че си живъ!“

Моми, жени — безмилостно обезчестявани; всичко честно и почитно — оплювано, онеправдано, потискано, смазано; честъ и почитенностъ прогласени за съмнителни качества — маски на буржуазни души; вѣща милостъ за тѣхъ!

Такава бѣха зрелищата, които се изпръчиха предъ очитѣ на Кропоткина — дошелъ въ болшевишка Московия — да се наслаждава и радва на новата ера!

И зарида внезапно, — и люто зарида, — стариятъ тоя грѣшникъ!

Той откри истината — не вече анархическата истина — но истината каквато я прогласяватъ законитѣ на историята и законитѣ на живота.

Той разбра, че се е лъгалъ — че е лъгалъ хората — когато е проповѣдвалъ, че прогресътъ стои въ насилственитѣ промѣнения у вѣнкатитѣ форми на живота — а не въ мудното и безметежно еволюиране на духоветѣ!

Той разбра, че въ продължение на четридесетъ години — душата му и сърцето му сж служили за убежища на най-грозни замисли и престъпни наскъвания.

Той прецени себе си, и разбра, че е пакостникъ и злоторецъ — кабинетенъ пакостникъ, идеенъ злоторецъ.

Своятъ дългъ животъ, своитѣ духовни сили, своята енергия, своитѣ трудове — той ги видѣ — въ едно тежко, въ едно жаловито видение на миналото — той ги видѣ прѣснати по всички земни

пѣтрове — пропияни безсмисленно, безполезно, безнадлежно!

Ридаеше клетникътъ.

И поразенъ, и безутешенъ — умрѣ.

Умрѣ съ отчаяние — съ най-страшното отчаяние въ душата: съ отчаянието на мислителъ, който съзнава, че мисълта у него е била проводница на морална отрова!

Есхилъ, Софоклъ и Еврипидъ завещаха на човѣчеството поквртителни трагедии — за борбитѣ между безсилни човѣшки сжщества и велемоцната сждба. Но никакво творение на гениаленъ драматургъ не би могло да ни даде понятие за трагедията, която се играеше въ душата на Кропоткина, въ душата на чувтовния руски анархистъ — когато той лежеше на смъртното си легло.

Вѣнкатното дѣйствие не е друго освенъ конкретизирана мисъл; значи въ зародиша на всѣка катастрофа стои погрѣшна мисълъ или заблуда.

Грознитѣ кагастрофи, които сполетиха Русия и България, не сж друго освенъ плодъ на безумнитѣ блѣнове или недомислици въ които бѣха изпаднали руската и българската интелигенция. И като казнаме руската и българската интелигенция ние разбираме рускитѣ и български Кропоткиновци — понеже грамадна частъ отъ руската и българска интелигенция е надъхана съ Кропоткиновски идеи.

Нека разгледаме въ какво състоятъ заблужденията и недомислицитѣ на тая интелигенция.

Тя дума:

— Общото благо трѣба да се яви като просто отражение на частното, на личното благо.

Това не е вѣрно; прогивното е вѣрно: частното, личното благо трѣба да отражава общото.

Обществото не е създадено за индивидуума; индивидуумътъ е създаденъ за обществото.

Общото благо да отражава частното, то би значало всъщност да се грижи изключително за себе си — да бъде милостив само към себе си. При подобен ред никой не ще служи на рода си; — а всъщност ще си служи със рода си; всъщност ще дири благо — но ще ги дири за себе си — и ще ги вземе отдето може, отдето свари. Егоизмът ще цари навредъ. Плъчколобието ще замъни челофилюбието. Принциплът: всъщност за себе си ще замъни всъщност моралъ. Общата алчност ще увличава социалнитъ безредици и размирици.

Интелигенцията — руска и българска — думи още:

— Прогрестът върви отгоре надолу; социалната обнова тръба да бъде наложена на тълпите!

Противното е върно: прогрестът върви отдолу нагоре.

Да казваме, че прогрестът върви отгоре надолу — то значи да твърдиме, че прогрестът е дъло на властника — който реализирва всъщност обнова чрез нови закони.

Всичкостъ външното преустройство не може да бъде освенъ отражение на вътрешното преустройство; а вътрешното преустройство не се извършва чрезъ закони: законитъ го конституирват, не го създаватъ. Иначе казано, законитъ уреждатъ външния животъ съобразно съ промънитъ станали въ вътрешния животъ — но тѣ не могатъ да промънятъ, които вътрешния животъ съобразно съ промънитъ, които внасятъ въ външния животъ.

Истинскиятъ, реалниятъ, живиноснитъ прогрестъ, върви отдолу нагоре.

А сто какъ става това. Доблестни, самоотвержени, даровити и работоспособни хора, — наречете ги както щете, възпитатели, просвътители, водители, наставници, учители, книжовници, проповѣдници, апостоли, — отиватъ между народа, да работятъ за

негового превъзпитание. За това отиване между народа често говорятъ и френски и руски писатели. *Aller au peuple* — е френската формула. Игги въ народъ — рускага. Книга и проповѣдь, печатна речъ и живо слово — казанитъ будители прибиватъ къмъ всички просвътни модуси *pour creer une ame au peuple* (*Aug. Comte*), за да създадатъ душа у народа. Тѣ насаждаатъ у него въбра въ долорото, въ истинното, въ хубавото, въ правдивото, въ благородното, въ възвишеното. Тѣ му даватъ да разбере, че добротворството е върховенъ законъ въ всемира, че любовта е всемирната и единствена творческа мощъ, че злото, сиречъ принципътъ на разрушението, е отрицание на законитъ на живота, че то минава и отминава безследно — понеже разрушението не може да бъде увѣковѣчено, че найсетне Богъ, изворъ и начало на всички блага, е далъ на човѣка правила за живѣне като му е далъ съществуе, и че мждри хора сж само онѣзи, които винаги съгласуватъ свояга воля съ волята на своя Творецъ!

Върху публичнитъ наставници и апостоли лежи и друга мисия: да дадатъ политическо възпитание на тълпите.

Що е дългъ? Що е право? Какви сж връзките между дългъ и право? Що е управление? Безкултурнитъ и малокултурнитъ тълпи, не знаятъ това. Тѣ повѣряватъ уреждането на общитъ работи — не на хора вещи, чистосърдечни и мждри — а на хищници и бахоттражи за които общото невежество е матна рудница — предадена тѣмъ за безотговорно експлоатиране.

Бахоттражитъ-властници превръщатъ човѣшкитъ сщщества въ илоти¹; апостолилтъ-наставници

¹ илюти, и — гр *εἰλωτες*; лат. *helotes*; покорено първобитно население на Пелопонесъ; роби на спартанското царство; пренос. завоюванъ народъ безъ политически правдини.

превърщатъ илотитъ въ граждани: тѣ сж дословно творители на граждански съвѣсти.

Въ обществото има една всевъвковна борба — между две непримирими социални сили: борба между развратители и просвѣтители.

Неправдата е дѣло на пѣрвитъ; тѣ го насаждатъ въ публичния духъ. Знаменосители на правото сж вторитъ. Тѣ правятъ отъ несъзнателната човѣшка сбирщина одухотворена народностна цѣлостъ; всѣко общество обладаващо себелознание и себелочитание е тѣхно дѣло. Тѣ превръщатъ вертепната държава въ правова държава.

Правото обаче не е пѣрвото понятие, което апостолитъ насаждатъ въ публичната психика.

Правото не е пѣрвоначаленъ принципъ въ организацията на обществото — не е тѣй да речеме, прѣвъ изворъ и основа на всѣка уредба.

Правото е последица.

Правото изхожда отъ изпълненъ дѣлгъ.

Върховното социално начало е длѣжността.

Пѣрвоначалната социална връзка между членове въ обществото е длѣжността.

Социалното сдружение, националното съжителство би били невъзможни ако всѣкой рече:

— Азъ искамъ да блугувамъ; у мене има право на щастие!

Служишъ ли най-напредъ и преди всичко на себе си, не си годенъ да служишъ на другитъ — и никога не ще бждешъ годенъ да служишъ тѣмъ — понеже за лични ламтежи и жадности нѣма никога насита, понеже за самоугодливостта, самообаянието и самопоклонството не дохожда никога край.

Правовото социално устройство ни налага по единъ най-положителенъ и настойчивъ начинъ да забравяме нашето азъ!

Въ обществото всѣки трѣба да даде себе си, или — ако можемъ тѣй да се изразиме — да пода-

ри себе си на ближнитъ си. Това е то солидарностъ, безъ която нѣма редъ и правда.

Човѣкъ е членъ отъ едно общество — за да служи на това общество.

И само като служи на обществото той служи на себе си — понеже когато всѣкой залита за всички -- излиза, че всички залитатъ за всѣкого.

Прочее, дѣлгъ значи служене.

Но дѣлгъ не значи само служене. Дѣлгъ значи още самопожертвование.

Иначе казано, дѣлгътъ не е сжщински дѣлгъ, когато си налага мѣрка, когато си поставя граници, когато не отива до самопожертвование.

Qui dit devoir, dit sacrifice, дума единъ отъ великанитъ на западноевропейската философска мисълъ, Паскаль — речемъ ли длѣжностъ, ние думаме самопожертвование.

А самиятъ този фактъ, че длѣжността е игра голословна — ако не отива до самопожертвование, показва, че има нѣщо, което стои по-високо отъ човѣшкото право за щастие и, въобще по-високо отъ всѣко човѣшко право, — и че това нѣщо е отречението отъ всѣкакво лично благо и доброденствие — въ полза на общото щастие.

Щастливъ животъ — сиречъ щастие въ добрия редъ, щастие чрезъ правдата, — е неосжществимо тамъ където хората не знаятъ да мратъ за общото благополучие.

Всѣко общо добро се изкупува съ частни мжки; всѣко социално и национално възвеличение иска жертви. Природата се грижи за рода — а жертвува индивидума; и туй като върши тя дава уроци на хората. Не трѣба обаче да си правимъ иллюзия за времето, което изисква подобна трансформация въ душата на тѣлитъ.

Divergier de Haugenne, авторъ на една история на конституционитъ уредби въ западна Европа, като

говори за партиитъ у културнитъ общества, думи, че една нова партия тръба да работи най-малко 60—80 години между народа, за да създаде едно силно течение въ своя полза.

Ако за да се създаде едно силно партийно движение между културно общество сж потрѣбни 80 годишни усилия — колко години неуморенъ трудъ изисква нравствено-духовното пресъздаване на едно общество като българското, абсолютно отвикнало отъ всѣка дисциплина и лишено отъ политическо възпитание?

Прогресътъ е, прочее, мударъ.

Ние казахме на друго мѣсто на що се дължи тая муднотъ. Простолуднето не е способно да работи надъ себе си, да въздействува надъ себе си. То чака всичко отъ водачитъ си. А самоусъвършенствование, което отдѣлна личностъ може да достигне за двадесетъ и петъ години — чрезъ повседневно самовъздействие тълпитъ едва го достигатъ за двестъ и петдесетъ години вследствие на апостолскитъ проповѣди.

Но нека отидемъ до края — въ тая теория на прогреса.

Какъвъ е последниятъ стадий на тоя ходъ по пътя на прогреса?

Култура и гражданственотъ — его две думи, които опредѣлятъ тоя последенъ стадий.

Бездушната сбирщина се превръща въ сжщински народъ — въ това, което на западъ наричатъ нация — пораждатъ се общъ духъ, обща съвѣсть, общо мнение — заживѣва на бълъ свѣтъ общество надарено съ своя морална физиономия, свои народни аспирации, свои обществени идеали, своя цивилизация — общество способно да се грижи за общитъ си интереси, способно да упражнява строгъ и повсеминутенъ контролъ на всичко, що се върши въ негово име, общество годно за self-government.

И тогава — въ така назрѣло политически общество — его какво констатира историята:

Не сж властници и управници, които превзпитаватъ народнитъ маси — а наопаки, превзпитанитъ народни маси превзпитаватъ своитъ властници и управници.

И его какъ прогресътъ върви отдолу нагоре.

Твърдението на софиститъ, че социална обнова тръба да бжде наложена на тълпитъ не е вѣрно; а вѣрно е, наопаки, твърдението, че социалната обнова бива наложена отъ духомъ обновенитъ тълпи.

Догдето не бждатъ превзпитани и преродени тълпитъ — на чело на държавната организация ще има винаги хищници, насилници и бахототражи.

Усорлици не могагъ да иматъ за водачи гължби; тѣхъ ще предводителствуватъ пакъ усорлици. Поливий рисува така покваренитъ общества: — „Долу цари робски инстинктъ; горе цари бичъ!“

Само народъ обладаващъ висока морална култура е способенъ да се обърне къмъ своитъ държавни водачи, — когато тѣ сж хора духомъ безоки, — съ следнитъ думи:

— Вашето мѣсто не е начело на държавата; скоро се махайте отъ тамо!

И ако тѣ откажатъ да се подчинятъ на тая повеля — той знае да я наложи безкрамолно и безметежно.

VII.

Въпросътъ за реформата на умоветъ посрѣдъ българската интелигенция е, всжщностъ, въпросъ за нейното откъзване отъ всѣкакви абсолютни философски твърдения въ политиката.

Велико благоденение ще стори на тая интелигенция онзи, който змогне да я убеди, че абсолютното — въ политиката — е абсолютно относително!

Преценявайки нравствената стойност на човѣчеството въ деветнадесетия вѣкъ Ренанъ дума:
— *L'humanité dans son ensemble offre en assemblage d'êtres bas, égoïstes, supérieurs à l'animal en cela seul que leur égoïsme est plus réfléchi...* Сиречъ; човѣчеството, въ своята цѣлостъ, не е друго освенъ една сбирщина отъ низки и себелюбиви сжщества; отличаващи се отъ животнитѣ само по хитроумството съ което животнитѣ само по хитроумството (*Repaal, Vie de Jésus.*)

Тая оценка е, може би, прекалено рѣзка и люта. Нека речеме че — при сегашния стадий на своенородно въ единъ култъ — човѣшкото сжщество е въ психически сили — култътъ на интереса.

Култътъ на интереса, това е, ако щете, култътъ на материалното добруване, на щастieto.

Щастие и материални интереси — човѣщитѣ ги идентифициратъ. Тѣ казватъ: страданията изхождатъ отъ лишения, отъ нищета. На всѣка цена трѣба да бждемъ охолни. На всѣка цена трѣба да овладеемъ доволство.

Материалиститѣ измислиха даже — въ втората половина на деветнадесетия вѣкъ — единъ особенъ изразъ съ който формулирагъ своитѣ вѣщания — *le droit au bonheur*, право на щастие, право на благуване, право на жизнерадостъ.

Но нека не се отстраняваме отъ предмета си. Божеството на което се покланятъ деведесетъ и десетъ на сто между човѣшкитѣ сжщества е интересътъ.

Това не трѣба да ни отчайва, разбира се. Човѣчеството има да живѣе още милиони години. До-ще време, прочее, когато, наситено да се лута отъ вълнения въ вълнения и отъ тревоги въ тревоги, човѣчеството ще разбере, че само доктрината на любовъта, възвѣстена отъ Богочеловѣка, може да уздрави, въ

нѣско общество, траенъ редъ и блага хармония. Но тоя часъ не е ударилъ още.

Материалиститѣ интереси, макаръ неразрушими, сж промѣнчиви.

Развоятъ на цивилизацията промѣня начина на живѣянето у насъ, промѣня нашитѣ потребности и нашитѣ домогвания. Работи отъ които имаме нужда преди сто години сега не ни трѣбагъ. Работи отъ които нѣмаме нужда преди сто години, сега ни сж нужни.

Освенъ туй, обществени и индивидуални сили и стойности — каквито нѣмаше преди единъ-два вѣка има ги сега; а такива каквито имаше въ него време — изчезаха вече.

Всичко дохожда и отхожда — всичко се промѣня; животътъ е калайдоскопъ.

Е добре, политиката има за целъ да урежда човѣшкитѣ интереси — да канализира тѣхната промѣнчивостъ.

Политиката подържа редъ; политиката бди щото между ламтежи и ламтежи да нѣма стълкновение. Политиката бди щото въ кръга на законното си саморазвитие — всѣкой членъ отъ обществото да може волно да се предава на своето културно живуване и духовно усъвършенствование.

Политиката учи хората, че всичко което има сили да вирѣе, има право да живѣе, — че всичкитѣ законни интереси заслужаватъ закрила и уважение.

Интереситѣ бидейки промѣнчиви — политиката е промѣнчива.

Политиката е промѣнчива въ тоя смисълъ, че тя не е като религиознитѣ догми — не почива на априрни твърдения. Тя върви подиръ живота, наблюдава на живота и се съобразява съ него, получава лонгунгъ отъ него. Тя лжкатуши, извива се, криволичи — както лжкатуши, криволичи и се извива животътъ.

Въ тоя смисълъ ние казахме, че въ политиката
абсолютното е абсолютно относително.

Най-добро опредѣленіе на политиката е било

дадено отъ френския държавенъ мѣжъ Jules Simon!
— *La politique*, дума той, *est la science de l'équilibre*
Елеуслорѣіе политикѣ. (M. Block,

Хората нѣматъ еднакви убеждения, еднакъвъ тѣ-
лантъ, еднакви вѣрванія, еднакво възпитаніе, еднак-
ви познания, еднаква умѣлостъ и опитностъ: томи
поражда конфликти; политиката се мѣчи да ги спо-
гажда. Тълкувайки своята дефиниция, J. Simon при-
бавя: *la politique concilie les intérêts opposés*¹.

Идеалтъ на политиката е: всѣкой да може да
разширява своитѣ интереси и да усиля своитѣ успѣ-
хи — безъ да нахърнява тия на ближния си.

Какъ се достига това?

Черезъ взаимни отстъпки.

За да придобиваме безпрепятствено потрѣбното,
— трѣба да знаеме да жертвуваме прекаленото,
преувеличеното.

Гамбета изказва твърде красноречиво тая истина
като дума:

— *La modération est la raison politique!* — По-
литическата мѣдростъ състои въ умѣренността.
(Reinach, Vie de Gambetta).

Абсолютнитѣ философски твърдения въ полити-
ката, — като не взиматъ въ внимание действител-
ността, като се оплъчаватъ противъ законитѣ на
живота, — водятъ къмъ софизми.

Много хора разсѣждаватъ така:

— Силата не е нищо; правото е всичко.

Това е софизъмъ.

— *Le droit sans la force est une abstraction*, дума
Тьеръ, право безъ сила е абстракция.

¹ Политиката примирява противоположнитѣ интереси (фр.)

Историята посочва на факти, които оборватъ тоя
софизъмъ; тя ни дава да разбереме, че силата може
да се подвизава безъ одобреніето и подпомагането
на правото.

Други хора думатъ:

— Правото не е нищо; силата е всичко.

И това е софизъмъ.

On peut gouverner avec des baionnettes, дума
Гамбета, *mais on ne peut s'asseoir dessus*, — съ ши-
кове можемъ да управляваме, но не можемъ да на-
правимъ отъ тѣхъ седалище.

Историята ни посочва на преврати въ умоветъ,
произлѣзли отъ усилване на чувството на правди-
востъта, и ни показва какъ тѣзи преврати въ умо-
ветъ сѣ докарвали преврати въ дѣлата.

Кжде сж — срещу тѣзи софизми — сжцината
на работитѣ, действителността, истината намагана
отъ живота и отъ опитността?

Ето ги:

Силата често се подвизава несъюзена съ право-
то; правото често се проявява неподкрепено отъ
силата; но това което е нормално, това, което хар-
монирва съ законитѣ на живота и на историята, това
което е съобразно съ земната мисия на човѣка —
духовнитѣ възходъ — изисква щото сила и право
да се подвизаватъ заедно. Въ всичкитѣ си начи-
нания и предприятія мѣдритѣ хора трѣба да поста-
вятъ заедно, да съединяватъ неразривно силата и
правото.

Софизмътъ поражда духопомрачение — духопо-
мрачението повлича неправда — неправдата поражда
насилие...

Единъ френски писателъ говори така за грознитѣ
злодеянія, които се вършаха въ Франца, въ времето
на първата френска революция:

— *Ce qu'il y avait d'absurde dans les éspit ex-
plique ce qu'il y avait d'atroce dans les actions!* —

Нелелицитъ въ умоветъ обясняватъ свирепоститъ въ дѣлата! (Block, Елсусюредіе politique).

Такова присъждане заслужаватъ и крайнитъ елемементи въ сегашна Българія. Революрнитъ разправи каквито гледаме отъ дълго време насамъ изъ софийскитъ улици, — и които, нека го рече между скоби, ни даватъ да разбереме, че престъпността е пуснала дълбоки корени въ утробата на българщината, — не сж нищо друго освенъ логична последица на духовното тровило, което прояжда душата на фанатизирания младъ политикантъ!

Въ своята студия върху френската революция, Апатоле Leroу Beauіеи дума:

— Революцията се провали за това, защото тя гледаше на политическата наука като на сборка отъ алгебрически и геометрически аксиоми; тя забравяше това учение на историята — че въ живота на народитъ не могатъ да се намѣрятъ явления абсолютно еднообразни по своя зародишъ, развой и край; тя забравяше, че всички крайности водятъ къмъ катастрофа — защото крайноститъ сиречъ прекаленоститъ не сж освенъ погаване законитъ за правилното и мудро вирѣяне на нѣщата.

In medio virtus — думаха старитъ римляни, всѣко добро е посрѣдата. Споредъ старитъ грѣцки философи — особенно Питагоръ и Анаксагоръ — всѣко добро въ природата и човѣчеството е последиствие на броеве и измѣрване. Безъ мѣра нѣма условия за животъ, думаха тѣ.

Френскитъ революционери думаха, наопаки: — каквото искаме и вършимъ, трѣба да го искаме въ пълния му развой, и да го вършимъ до крайнитъ му предѣли.

Жирондинцитъ погнаха само защото разсъждаваха така:

— Да искаме мѣдра свобода, това е добро; но да искаме свобода, за да бѣснейме, сиречъ да бѣснѣй-

ме отъ името на свободата, това не е вече свобода, а е карикатура на свободата!

Казахме, че софизмътъ поражда духопомрачение. Елевтероманията у френскитъ революционери отишла до тамъ, че единъ членъ отъ парижката комунa се опиталъ да прокара такава едно постановление:

— Всичкитъ камбанарии ще бждатъ съборени, понеже тѣ се издигатъ високо надъ другитъ сгради, и по този начинъ освещаватъ нѣкакъ принципa на неравенството, толкова ненавизданъ отъ парижанитъ!

Историята се повтара.

Сжщитъ причини донасятъ сжщитъ резултати. Близу сто и четиридесетъ години подиръ френската революция — болшевишка Русия иде да погвърди мнението на историцитъ, че преустройство преди прието отъ болни души не може да бжде освенъ илошаване на тѣхната болка.

Ето, що намираме въ едно отъ най-достовѣрнитъ описания на болшевишкото „даровище“:

Въ една отъ петроградскитъ болници се събрали всички служители комунисти и заявили на лѣкаритъ, че принципътъ на равенството изиска штоо тѣхнитъ разни длѣжности да бждатъ еднакво възнаградвани — сиречъ лѣкари и слуги да получатъ сжщитъ заплати. Старшиятъ лѣкаръ обещава да проучи тоя въпросъ. Той се разпоредилъ штоо — на следния денъ — медицинитъ да дойдатъ въ болницата нѣколко време преди часа на медицинския прегледъ — за да премеатъ стаитъ и да запалятъ печкитъ. Така и станало. Когато дошло време да се явятъ лѣкаритъ при болнитъ — старшиятъ лѣкаръ призовалъ слугитъ и имъ казалъ: — „Равенството е свето начало. Ние извършихме вашата работа въ болницата. Сега вие ще извършите нашата. Днесъ има да се направятъ нѣколко хирургически операции, направете ги вие!“ — Посрамени

— слугитѣ се отказали отъ своитѣ претенции — като се убедили, че невъзможността да се достигне равенство въ функциитѣ прави невъзможно и приравнението на възнагражденията!

Сжщата психическа нищета се констатира и въ България.

Когато се изработваше Търновската конституция — чуваха се, посрѣдъ българската интелигенция — такива сжждения:

— Щомъ свободата е нѣщо толкова мило, толкова желано, толкова драгоценно, защо да го измѣрваме? Нека го вземемъ, нека го усвоиме въ най-големѣми форми и размѣри, нека се напоиме съ него до пресищане!

Сиречь — жаденъ ли си, хвърли се въ рѣката, и се напей хубаво при многого вода.

Българскитѣ елевгероманъ дума:

— Моята свобода е моятъ прѣвъ законъ!

И той достига най-сетне да мисли, че неговата свобода стои надъ всичкитѣ закони.

Той не разбира, че подобна свобода е отрицание на свободата.

Свободата — истинската, ползотворната и живоносна свобода — не е нищо друго освенъ строго зачитане на публичнитѣ закони. Ако азъ върша това, което законитѣ забраняватъ, азъ пакостя на ближнитѣ си; и всѣкой ще има право да ми рече:

— И азъ ще върша каквото вършишъ ти!

И тогава его какво ще се случи:

Азъ не ще упражня моята свобода — съвсемъ наопаки, ще дамъ на другитѣ хора поводъ да я погаятъ!

Който не умѣй да заоздва самъ себе си — заоздва го ближнитѣ му.

La vraie liberté est de pouvoir toutes choses sur soi — дума Монтень, — който знае да упражнява

силна властъ надъ себе си — той само бива действително свободенъ.

Всѣка човѣшка тварь служи нѣкому, служи на нищо.

Заробениятъ човѣкъ служи на господарь.

Самозаробениятъ човѣкъ служи на страстигѣ си.

Човѣкъ обладаващъ истинска култура служи на народната воля, проявена въ видъ на обща наредба.

Всѣкой човѣкъ се вижда поставенъ въ тая алтернатива:

Или да служи на себе си, сиречь на своитѣ лични инстинкти, или да служи на публичната съвѣсть. — Свободата не е друго освенъ натискъ на закона! — е казалъ Казимиръ Перие — *la liberté n'est autre chose que le despotisme de la loi.* (Montaignet, *Vie de Casimir Périer.*)

А това значи, че при никакъвъ режимъ нѣма свобода, която да се приравнява съ безгранична волностъ.

Нищо въ човѣшкитѣ наредби не може да бжде безгранично — понеже всичко, което считаме за добро превръща се на зло щомъ не е измѣрено споредъ скромнитѣ погрѣби на нашата слаба човѣшка натура.

Въ нашия фолклоръ тая истина е твърде вѣрно формулирана така:

Слободия — неволия!

И тоже така:

Слободия — поразия!

Слободия, прослбоднѣлостъ — то е елевгероманията, неограничената, незаюздената свобода — индивидуализмъгъ превърнагъ въ бѣсъ.

Когато анархистъгъ се провиква: — не признавамъ никаква авторитетностъ, никаква властъ, и никакъвъ редъ! — той всжщностъ дума:

—Моята авторитетностъ е моята угода, моята властъ е моятъ капризъ, моятъ редъ е моего удоволствие!